

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БАРАНАВІЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

Факультэт славянскіх і германскіх моў
Кафедра філалогіі

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры філалогіі

_____/Т. М. Пучынская/

21 сакавіка 2013 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта славянскіх
і германскіх моў

_____/Н. М. Круглякова/

21 сакавіка 2013 г.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ «БЕЛАРУСКАЯ
МОВА» (РАЗДЗЕЛ «МАРФАЛОГІЯ»:
ТЭМЫ «СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ»,
«ВЫКЛІЧНІК»)**

**для спецыяльнасцей: 1-01 02 02-04 Пачатковая адукацыя.
Беларуская мова і літаратура; 1-01 02 02-06 Пачатковая
адукацыя. Фізічная культура; 1-01 02 02-09 Пачатковая
адукацыя. Сацыяльная педагогіка**

Аўтары-складальнікі: Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед

Разгледжаны і зацверджаны на пасяджэнні рэдакцыйна-выдавецкага
савета ўстановы адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»
28 сакавіка 2013 г., пратакол № 3

УДК 811.161.3'366(078)

ББК 81-2Бел-73

В90

А ў т а р ы - с к л а д а л ь н і к і :

Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед

Р э ц е н з е н т ы :

кафедра лінгвістычных дысцыплін і методык іх выкладання ўстанова адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы»;
В. І. Сянкевіч, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры рускай і беларускай моў з методыкай выкладання ўстанова адукацыі «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна»

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне В90 «Беларуская мова» (раздел «Марфалогія»: тэмы «Службовыя часціны мовы», «Выклічнік») для спецыяльнасцей: 1-01 02 02-04 Пачатковая адукацыя. Беларуская мова і літаратура; 1-01 02 02-06 Пачатковая адукацыя. Фізічная культура; 1-01 02 02-09 Пачатковая адукацыя. Сацыяльная педагогіка [Тэкст] / аўт.-склад.: Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед. — Баранавічы : РВА БарДУ, 2013. — 136, [4] с. — 99 экз. — ISBN 978-985-498-541-1.

Выданне мае тэарэтычнае і практычнае прызначэнне: змяшчае тэарэтычныя звесткі, практычныя, тэставыя заданні па тэмах раздзела «Марфалогія»: «Службовыя часціны мовы», «Выклічнік як часціна мовы». Зместавае напаўненне тэставых заданняў ахоплівае пераважную большасць тэарэтычных пытанняў, якія замацоўваюцца праз выкананне практычных заданняў.

Прызначаецца для студэнтаў педагагічных факультэтаў устаноў вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь, будзе карысны школьнікам, абітурыентам, настаўнікам.

УДК 811.161.3'366(078)

ББК 81-2Бел-73

ISBN 978-985-498-541-1

© Складанне. Канцавая Г. М., Шавель В. М., Швед М. В., 2013

© БарДУ, 2013

ЗМЕСТ

<i>Прадмова</i>	5
Тэарэтычна-практычны раздзел	
Тэма 1. Прыназоўнік як службовая часціна мовы.	6
1.1 Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў	6
1.2 Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу	8
1.3 Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі	12
1.4 Сінанімія і правапіс прыназоўнікаў	15
1.5 Марфалагічны разбор прыназоўніка	17
Заданні для самастойнага выканання	18
Тэма 2. Злучнік як службовая часціна мовы	34
2.1 Злучнік як службовая часціна мовы	34
2.2 Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння, паводле ўжывання, складу і функцыянальнага значэння	36
2.3 Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў	39
2.4 Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў	44
2.5 Марфалагічны разбор злучнікаў	48
Заданні для самастойнага выканання	49
Тэма 3. Часціцы як службовая часціна мовы	59
3.1 Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння	59
3.2 Правапіс часціц	64
3.3 Правапіс часціц <i>не</i> і <i>ні</i> з рознымі часціцамі мовы	65
3.4 Марфалагічны разбор часціц	69
Заданні для самастойнага выканання	70
Тэма 4. Выклічнік як часціна мовы	83
4.1 Выклічнік як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы	83
4.2 Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння. Гукапераймальныя словы	86
4.3 Марфалагічны разбор выклічнікаў	90
Заданні для самастойнага выканання	91
Кантроль ведаў	
Прыназоўнік	97
Злучнік	100

Часціцы	104
Выклічнік	107
Кантрольны тэст	111
Прыкладныя пытанні да заліку	117
Прыкладныя пытанні да экзамену	118
Прыкладная тэматыка курсавых работ	118
Прыкладная тэматыка дыпломных работ	119

Дапаможны раззел

Вучэбная праграма па дысцыпліне «Беларуская мова»	120
Змест вучэбнага матэрыялу	122
Ключы да тэставых заданняў	138
Спіс выкарыстаных крыніц	139

ПРАДМОВА

Курс «Беларуская мова» займае адно з цэнтральных месц сярод вучэбных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў. Мэта курса — пашырыць у студэнтаў уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця беларускай мовы; сфарміраваць устаноўкі на практычнае выкарыстанне атрыманых студэнтамі ведаў у іх будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці; павысіць культуру іх маўлення. Задачы: 1) паглыбіць і замацаваць ужо атрыманыя тэарэтычныя веды; 2) выпрацаваць у студэнтаў умненне самастойна асэнсоўваць, вывучаць і тлумачыць розныя моўныя з’явы; 3) прывіваць навыкі ўдумлівай працы над мовай.

У працэсе засваення раздзела «Марфалогія» студэнты павінны авалодаць наступнымі ўменнямі: вызначаць паняцці, параўноўваць, абагульняць, канкрэтызаваць, класіфікаваць моўныя факты і з’явы; выдзяляць галоўнае, аргументаваць уласныя думкі, робіць вывады; праводзіць марфалагічны аналіз службовых часцін мовы і выклічніка.

Вучэбна-метадычны комплекс (далей — ВМК) па раздзеле «Марфалогія» прызначаецца для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцей 1-01 02 02-04 Пачатковая адукацыя. Беларуская мова і літаратура, 1-01 02 02-06 Пачатковая адукацыя. Фізічная культура, 1-01 02 02-09 Пачатковая адукацыя. Сацыяльная педагогіка. Ён складзены ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай для вышэйшых навучальных устаноў «Беларуская мова», зацверджанай навукова-метадычным саветам БарДУ ад 26 мая 2010 г., пратакол № 9, № ВД-ф 98/10 /баз.

Дадзены ВМК з’яўляецца працягам працы над сістэматызацыяй і абагульненнем ведаў студэнтаў па раздзеле «Марфалогія» вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова». Для зручнасці выкарыстання ў ВМК тэарэтычныя і практычныя матэрыялы прапануюцца па тэмах: «Прыназоўнік як службовая часціна мовы», «Злучнік як службовая часціна мовы», «Часціцы як службовая часціна мовы», «Выклічнік як часціна мовы». Кожная тэма важная, таму што яна рытуе студэнтаў да выкладання беларускай мовы ў пачатковых класах. Значная ўвага надаецца засваенню студэнтамі нормаў ужывання прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц і выклічнікаў, паколькі ўнармаванае маўленне настаўніка пачатковых класаў з’яўляецца ўзорам для малодшых школьнікаў. Акрамя гэтага, у ВМК змяшчаюцца разнастайныя практыкаванні, якія дапамогуць студэнтам паглыбіць і замацаваць тэарэтычныя веды, павысіць пісьменнасць і культуру мовы, развіць здольнасці самастойна даследаваць моўныя з’явы. Зместавае нападзенне тэставых заданняў, прапанаваных для кантролю ведаў, ахоплівае пераважную большасць тэарэтычных пытанняў, якія замацоўваюцца праз выкананне практычных заданняў.

На вывучэнне тэм, распрацаваных у месце ВМК, вучэбнай праграмай прадугледжана 4 лекцыйныя гадзіны, 12 гадзін — на практычныя заняткі.

ТЭАРЭТЫЧНА-ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1

ПРЫНАЗОЎНІК ЯК СЛУЖБОВАЯ ЧАСЦІНА МОВЫ

1.1 Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў

Прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая ўдакладняе значэнне ўскосных склонаў і выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) і іншымі словамі ў сказе. Аб'яднанне прыназоўніка і склонавай формы залежнага назоўніка атрымала ў мовазнаўстве назву 'сінтаксічнай формы слова': *з горада, у лесе, пры дарозе, сярод вяскоўцаў, побач з сябрамі*.

Сама назва часціны мовы паказвае, што прыназоўнік ужываецца ў спалучэнні з назоўнікам (займеннікам) і стаіць перад ім: *на беразе, пад сталом, за імі*. Аднак прыназоўнік можа ўжывацца не толькі з назоўнікам (займеннікам), але і з іншымі часцінамі мовы, прычым не толькі субстантываванымі: *перанесці сустрэчу на заўтра, да шасці дадаць чатыры, прыехаць з мэтай сустрэцца*. Кіраваць назоўнікам можа любое самастойнае слова пры дапамозе прыназоўніка: дзеяслоў (*пайсці ў госці*), назоўнік (*вандроўкі па ваколіцах*), прыметнік (*здольны да навукі*), прыслоўе (*высока ў небе*), лічэбнік (*двое з універсітэта*), займеннік (*нехта з сяброў*), дзеепрыметнік (*прымацаваны да сцяны*), дзеепрыслоўе (*падрыхтаваўшыся да заняткаў*).

Як і любая службовая часціна мовы, прыназоўнік не мае формаў змянення і самастойнага лексічнага значэння. У сказе ён выконвае службовую ролю, дапамагаючы звязаць словы ў словазлучэнні ці сказе. Акрамя гэтага, прыназоўнік удакладняе, дыферэнцыруе значэнне таго ці іншага склона: *Дзеці ішлі па дарозе. Яблыня расла пры дарозе. Яблыкі ляжалі на дарозе*. У гэтых сказах прыназоўнікі *па, пры, на* ўжываюцца з назоўнікамі

меснага склону, канкрэтызуючы іх значэнне: прыназоўнік *на* паказвае на месца, у межах якога адбываецца дзеянне (*на дарозе, на полі, на лесе, на садзе*), прыназоўнік *пры* ўказвае на непасрэдную блізкасць да якога-небудзь месца (*пры дарозе, пры лесе*), а прыназоўнік *на* ўдакладняе месца, на паверхні якога знаходзіцца прадмет (*на дарозе, на зямлі, на полі, на стале*).

Канкрэтнае значэнне прыназоўніка выразна выяўляецца толькі ў прыназоўнікава-іменнай канструкцыі. Так, прыназоўнік *з* у залежнасці ад кантэксту можа выражаць розныя адносіны: прасторавыя (*прыехаць з вёскі*); часавыя (*працаваць з шасці гадзін*); аб'ектныя (*чытаць з планшэта*); спосабу дзеяння (*ударыць з размаху*); прычыны (*пасівец з гора*); азначальныя (*дарога з вёскі*) і інш.

Без спалучэння з назоўнікам (або займеннікам) можна вызначыць значэнне толькі некаторых прыназоўнікаў. Такія прыназоўнікі лічацца адназначнымі. Імі звычайна з'яўляюцца вытворныя прыназоўнікі: *побач* — выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне блізка каля каго-, чаго-небудзь, поруч з кім-, чым-небудзь (*побач чыгункі, побач воза*); *наводшыбе* — выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне ўбаку, на некаторай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь (*наводшыбе вёскі, наводшыбе мястэчка*); *паабапал* — выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне па абодва бакі чаго-небудзь (*паабапал вёскі, паабапал дарогі*).

У сінтаксічнай канструкцыі прыназоўнік звычайна займае месца пасля галоўнага кампанента перад залежным: *У карабель праз ілюмінатары ўварвалася яркае сонечнае святло* (П. Клімук). Аднак прыназоўнік можа стаяць і пасля залежнага слова: *Па вузенькай сцежцы нам насустрач замільгаў цёплы спуджаны камячок, поўны жыцця, у якім і сонца, і свежы марозны снег, і такія смачныя тонкія дубцы яблынь у вясковых садах* (А. Жук). Паміж прыназоўнікам і залежным словам можа стаяць азначэнне (адно ці некалькі), якое паясняе назоўнік, але гэта не парушае сувязі прыназоўніка з назоўнікам: *Цяпер вось нізам сцэлеца верас у румяным ранішнім святле* (В. Быкаў). *Калі вясной я іду праз свой лес, то амаль кожны раз углыбляюся ў якія-небудзь далёкія думкі* (А. Кулакоўскі). Паміж прыназоўнікам і назоўнікам можа знаходзіцца не толькі азначэнне, але і слова, якое кіруе прыназоўнікава-назоўнікавай канструкцыяй: *На шырокі выйшаўшы гасцінец, зніме*

шапку пыльны пехацінец (П. Броўка). У фразеалагізаваных спалучэннях прыназоўнік з'яўляецца інтэрпазіцыйным: *адзін на адзін, лоб у лоб*.

Сваё функцыянальнае значэнне прыназоўнікі выяўляюць толькі ў кантэксце. Каб правільна яго вызначыць, неабходна ўлічваць семантыку галоўнага слова, адценні семантыкі самога прыназоўніка і семантыку залежнага слова. У кантэксце прыназоўнікі выяўляюць самыя розныя значэнні:

- прасторавыя: *ісці па дарозе, паехаць у горад, прыйсці з лесу*;
- часавыя: *прыехаць у нядзелю, паехалі праз тыдзень, пачынаецца а сёмай гадзіне*;
- прычынныя: *чырванець ад хвалявання, скакаць ад радасці, спяваць ад шчасця*;
- аб'ектныя: *узятца за вяроўку, застацца без працы, вывучыцца на настаўніка, зачапіцца за стол*;
- мэтавыя: *пайсці па падручнік, ад'езджаць на вучобу, падарыць на шчасце, купіць для малявання*;
- атрыбутыўныя (азначальныя): *чалавек без хітрасці, лісце з бярозы, неба без аблачынкі, дождж з градам*;
- спосабу дзеяння: *прыходзілі па адным, чытаць па складах, працаваць без задавальнення, гаварыць з захапленнем*;
- меры і ступені: *праславіўся на ўвесь горад, сорамна да слёз, шчаслівы без меры*.

У розным лексічным акружэнні прыназоўнік можа выражаць розныя адносіны: напрыклад, у сказе *У адну ноч пачалі біць шалёныя маланкі, грымець перуны (аж калацілася зямля), а замак і ўсё наваколле пачалі правальвацца ў воды возера* (У. Караткевіч) прыназоўнік у з рознымі назоўнікамі і дзеясловамі выражае прасторавыя (*правальвацца ў воды*), часавыя (*пачалі біць у адну ноч*) адносіны.

1.2 Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу

У залежнасці ад паходжання выдзяляем невытворныя і вытворныя прыназоўнікі.

Невытворныя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія страцілі сувязь са словамі, ад якіх яны ўтварыліся: *аб*,

ад, без, да, для, дзеля, з, за, к, каля, ля, між, на, над, па, над, перад, пра, праз, пры, у, цераз. Да гэтай групы адносяцца і прыназоўнікі *акрамя, апрача, бліз, замест, звыш, наконт, накшталт, наводле, сярод,* суадноснасьць якіх з прыслоўямі ці спалучэннямі слоў можа быць сёння ўстаноўлена толькі этымалагічна. У групу невытворных неабходна ўключыць і прыназоўнік *паўз*: *Далёка цягнулася паўз лес балота, заросшае лазою* (Я. Скрыган). *Паўз дарогу пайшлі кусты алешніку і лазняку, за імі паўставаў пералесак* (Т. Хадкевіч).

Большасць невытворных прыназоўнікаў аднаскладовыя: *без, пры, на, для.* Ёсць і двухскладовыя: *паміж, цераз, перад, каля.* Двухскладовую форму набываюць і некаторыя аднаскладовыя прыназоўнікі ў тых выпадках, калі яны ўжываюцца як фанетычныя варыянты (*над намі — нада мною*).

Невытворныя прыназоўнікі — мнагазначныя. З іх дапамогай выражаюцца разнастайныя сінтаксічныя адносіны (*прыехаць з дому, з самага вечара чакае, прайшлі з кіламетр*). Асаблівасцю невытворных прыназоўнікаў з’яўляецца адсутнасць самастойнага націску.

В **т** **в** **о** **р** **н** **ы** **я** **п** **р** **ы** **н** **а** **з** **о** **ў** **н** **і** **к** **і** — тыя прыназоўнікі, якія захавалі сувязь са знамянальнымі часцінамі мовы і суадносяцца з імі.

Вытворныя прыназоўнікі звычайна ўжываюцца толькі з адным ускосным склонам: *паабапал дарогі, пасля заняткаў, блізка рэчкі.*

Класіфікуюцца вытворныя прыназоўнікі ў залежнасці ад таго, з якой часцінай мовы яны захоўваюць сувязь. Сярод вытворных вылучаем:

– *адпрыслоўныя* — тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца з прыслоўямі: *супраць, навокал, пасярод, насустрач, воддаль, уздоўж, уоперак, усцяж, пасярэдзіне, міма, абапал, блізка, вакол, наверх, наводдаль, наперад, наперадзе, насупраць, непадалёку, паабапал, паперад, паперадзе, пасля, побач, побліз, поплич, поруч, скраю, скрозь, спадыспаду, спераду, узамен, уперад, уперадзе, услед.* Напрыклад, *Далёка-далёка ўзвышаецца цёмная зялёная сцяна векавых асін і клёнаў і цягнецца градою ўздоўж гарызонта* (І. Пташнікаў). *Пасля ўзгоркаў ды пералескаў пачынаецца лагодная роўнядзь* (Я. Брыль). *Дрэвы стаяць абапал дарогі ў сонечных промнях* (Я. Сіпакоў). *Ужо блізка сенакосы нахапілася некалькі навальніц* (І. Мележ).

Прыназоўнікі гэтай групы выразна захоўваюць прыслоўнае значэнне месца або часу і ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца то як прыслоўі, то як прыназоўнікі: *Пасля лясы пачалі высыкаць* (Я. Скрыган). — *Можна было падумаць, што зямля варушыцца і моцна ўздыхае пасля доўгага зімовага сну* (П. Броўка); *Дзеці, якія гулялі побач, закрывалі, забегалі* (В. Хомчанка). — *Побач чыгункі, дзе так прыемна купаліся залатыя косы сонейка, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адталай зямлі* (Я. Колас).

Некаторыя прыназоўнікі поўнасьцю страцілі прыслоўныя функцыі і ў сучаснай мове ўжываюцца толькі як прыназоўнікі (*апрача, наконт, наводле*): *Апрача аднастайнага шуму сосен, у лесе нічога не чуваць* (Я. Маўр). Некаторыя прыназоўнікі ўтвораны шляхам злучэння прыслоўя з невытворным прыназоўнікам (*збоку ад, нараўне з, побач з, поруч з, разам з, следам за, сумесна з, услед за, блізка ад, недалёка ад*): *На ахвяру яму [агню] пакідалі цэлыя ўчасткі лесу, бо за гарачынёй цяжка рабіць блізка ад агню* (Я. Колас). *А назаўтра поруч з насеннем ліпы асіна кінула сваё семечка* (Я. Колас). *На пагорку, недалёка ад рачулкі, стаялі купчастыя ліпы...* (Я. Колас);

– *адьменныя* — такія прыназоўнікі, якія захавалі сувязь з назоўнікамі ці прыметнікамі. Сярод іх вылучаем:

- 1) *адназоўнікавыя* — тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца ці з беспрыназоўнікавымі склонавымі формамі (*шляхам, вынікам, край, перад*), ці са склонавымі формамі назоўнікаў у спалучэнні з невытворным прыназоўнікам: *з мэтай, з прычыны, у напрамку, за кошт, з ліку, з дапамогай, з цягам, на аснове, на працягу, на чале, на шляху, пры дапамозе, у адносінах, у адрас, у выніку, у гонар, у імя, у ліку, у мэтах, у справе, у сэнсе, у час, у часы*. Такія прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі могуць самі спалучацца з невытворнымі прыназоўнікамі, утвараючы спалучэнні, якія таксама выкарыстоўваюцца ў мове як прыназоўнікі: *у адказ на, у адносінах да, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у кірунку да, у параўнанні з, у сувязі з*;
- 2) *адпрыметнікавыя* — такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з кароткімі формамі прыметнікаў: *адпаведна, адносна, згодна, паралельна, прапарцыянальна, згодна з: У гэтай легенды ёсць і яшчэ адна версія, згодна з якой балатонскую*

жамчужыну стваралі птушкі (С. Паўлаў). Аднак у сувязі з тым, што ў беларускай мове падобныя кароткія прыметнікі не ўжываюцца, пералічаныя прыназоўнікі па форме збліжаюцца з адпрыслоўнымі. Даволі часта адыменныя прыназоўнікі можна замяніць невытворнымі: *з мэтай паляпшэння* — для паляпшэння, *з прычыны дрэннага надвор'я* — праз дрэннае надвор'е;

– *аддзеяслоўныя* (*дзеепрыслоўныя*) — такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з дзеепрыслоўямі (*дзякуючы, выключваючы, пачынаючы з, нягледзячы на, не лічачы, канчаючы, уключаючы, пачынаючы ад*): *Я сабрала шыйткі, зусім не лічачы іх. — Не лічачы дзяцей, прысутнічала чалавек дваццаць.*

Дзеепрыслоўі могуць ужывацца ў ролі прыназоўнікаў самастойна, а некаторыя выступаюць у функцыі прыназоўніка толькі ў спалучэнні з невытворным прыназоўнікам: *Нягледзячы на позні час, у кватэры настаўніка гарэла святло.*

Вытворнымі з'яўляюцца і прыназоўнікі, якія ўтварыліся шляхам словаскладання двух ці трох невытворных: *з-за, з-над, па-над, з-пад, па-за, паміж, з-па-над, з-па-за.*

Вытворныя прыназоўнікі маюць некаторыя асаблівасці ў параўнанні з невытворнымі: 1) вытворныя прыназоўнікі — гэта клас службовых лексем, які пастаянна папаўняецца; 2) вытворныя прыназоўнікі ўжываюцца звычайна толькі з адным склонам; 3) вытворныя прыназоўнікі рэдка бываюць мнагазначнымі. Іх значэнне, як правіла, прадвызначаецца семантычнымі сувязямі з зыходнымі словамі: *з прычыны* выражае прычынныя адносіны; *на працягу* — часавыя; *паблізу, побач з, вакол* — прасторавыя адносіны і г. д.; 4) сярод вытворных прыназоўнікаў ёсць такія, якія не валодаюць уласцівасцю спалучацца з канкрэтнымі назоўнікамі. Такімі, напрыклад, з'яўляюцца прычынныя, часавыя, уступальныя, мэтавыя прыназоўнікі: можна сказаць у час *катастрофы, дажджу, вайны* і г. д. але спалучэнні тыпу *у час школы, сястры* і г. д. ненарматыўныя. Калі да такіх прыназоўнікаў далучаюцца канкрэтныя словы, прыназоўнікавыя канструкцыі становяцца эліптычнымі: *Нягледзячы на нагу, прыйшоў на заняткі = Нягледзячы на зламаны (хворую, пашкоджаную) нагу, прыйшоў на заняткі*; 5) вытворныя прыназоўнікі не бываюць сродкам моцнага кіравання і не валодаюць уласцівасцю дэсемантызацыі; 6) сярод вытворных прыназоўнікаў

вылучаецца група са значэннем ‘уключэння/выключэння’: *акрамя, уключаючы, выключаючы, апрача*. Гэтыя прыназоўнікі фарміруюць асобыя двухбаковыя сінтаксічныя адносіны. Нельга, напрыклад, пабудаваць сказ так: *Люблю, акрамя груш*. Прыназоўнік *акрамя* азначае, што не толькі грушы любімыя, што ёсць іншы прадмет, які павінен быць названы: *Люблю, акрамя груш, яблыкі*. Прыназоўнік *акрамя*, далучаючы назоўнік да дзеяслова, прадвызначае яшчэ адну сінтаксічную сувязь; 7) члены сказа, якія ўводзяцца вытворнымі прыназоўнікамі і маюць уласна акалічнасныя значэнні прычыны, мэты, уступкі, часу, бываюць сінанімічнымі з адпаведнымі даданымі часткамі складаназалежных сказаў: *Нягледзячы на паўночны вецер, на вуліцы горача. Нягледзячы на тое, што дзьме паўночны вецер, на вуліцы горача*.

Па марфалагічнай будове адрозніваюцца тры тыпы прыназоўнікаў:

– п р о с т ы я — прыназоўнікі, якія складаюцца з аднаго слова: *аб, без, за, у, на, для, пад, пры, сярод, пра*;

– с к л а д а н ы я — прыназоўнікі, у якіх зліліся два невытворныя прыназоўнікі (*з-за, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-паміж*): *Вось з-пад карча шыгнуў язь, прамчалася чарада чырвананяўных плотак...* (І. Гурскі). *Часам з-за пагоркаў выторкваліся купчастыя вяршаліны дубоў* (Т. Хадкевіч). *Стаўшы на сцяжцы плячыма да лесу, добра глядзіцца зверху, з-паміж дрэў, на Нёман* (Я. Брыль);

– с а с т а ў н ы я — прыназоўнікі, якія складаюцца з двух і больш слоў (*поруч з, у галіне, з прычыны, у параўнанні з, у залежнасці ад, на працягу, у адпаведнасці, паблізу ад*): *Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай, што пятляе паблізу ад берага, урэжання раптам клін духмянага жыта...* (Я. Брыль). *Недалёка ад лініі фронту гарэла падпаленая фашыстамі вёска* (В. Вольскі).

1.3 Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі

Склонавыя формы назоўнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў выражаюць розныя адносіны, для перадачы якіх прыстасаваны і прыназоўнікі. Паміж значэннямі прыназоўніка і склону назіраюцца семантычныя карэляцыі. За кожным склонам замацоўваюцца «свае» прыназоўнікі.

У беларускай мове прыназоўнікі звычайна ўжываюцца з адным склонам: з родным склонам — *ад, без, да, дзеля, для, ля, каля, з-за, з-пад, з-над, заміж, паміма, акрамя, апрача, без, замест, уоперак, звыш, наконт, накиталт, паводле, падчас, сярод, на працягу, за кошт, на аснове, за выключэннем і інш.*; з давальным склонам — *адпаведна, дзякуючы, згодна, к, насустрач, насуперак, паралельна, услед і інш.*; з вінавальным склонам — *нягледзячы на, пра, праз, цераз, у адказ на, паўз, скрозь*; з творным склонам — *над, перад, згодна з, на чале з, па-за, поруч з, разам з, следам за, у сувязі з*; з месным склонам — *а, пры і інш.*

З вінавальным і творным склонам ужываецца прыназоўнік *пад* (*пад стол — пад бярозай*), з вінавальным і месным — прыназоўнікі *аб, на, пры* (*аб стол — аб вясне, на стол — на сталe, пры бацьку — пры дарозе*), з родным і творным — *паміж, між* (*паміж сяброў — паміж дарогай, між сесіямі — між кустоў*), з вінавальным і месным — *на* (*на радзіме — на поясе*).

З формамі трох склонаў выкарыстоўваюцца прыназоўнікі *з* (з родным, вінавальным і творным): *з лесу — з кіламетр — з сябрамі*; *у* (з родным, вінавальным і месным): *у сястры — улес — улесе*.

У сказе кожны прыназоўнік звычайна знаходзіцца перад залежным словам, разам з якім ён выражае тое ці іншае значэнне: *На прагаліне сярод ельніку стаяла прыгожая асіна* (Я. Зазeka). Пры аднародных членах сказа адзін прыназоўнік можа спалучацца з двума ці больш назоўнікамі, якія стаяць у адным склоне: *Усё, што зроблена ім [М. Багдановічам] у паэзіі, прозе, крытыцы, дае падставы меркаваць, як многа ён мог бы зрабіць, каб пажыў трохі больш* (Я. Брыль). *Плаўна носіцца ў наветры белая павуціна, чапляецца за кусты і сухую траву* (Я. Колас). *У лясах, гаях дразды спявалі...* (Я. Колас). *Яна зноў падумала пра маці, брата, сясцёр...* (І. Шамякін). Прыназоўнік можа паўтарацца пры кожным назоўніку, у такім выпадку асабліва падкрэсліваецца значэнне кожнага прыназоўнікава-іменнага спалучэння: *Ёсць любоў да роднай зямлі, да сцежак маленства, да матчынай песні* (С. Грахоўскі). *Над курганамі, над дубамі навісла залаціста-ружовае неба* (І. Грамовіч). *Хораша глядзяцца імхі. На дрэвах, на пнях, на каранях вываратняў яны, зацярушаныя снегам, здаюцца аксамітнымі* (Я. Пархута).

Пропуск прыназоўніка перад аднароднымі членамі сказа немагчымы ў наступных выпадках: 1) калі яго адсутнасць можа выклікаць незразумеласць: *лекцыі па мастацтве і па літаратуры* (былі асобныя лекцыі па мастацтве і па літаратуры) — *лекцыі па мастацтве і літаратуры* (кожная лекцыя закранала як пытанні мастацтва, так і пытанні па літаратуры); 2) калі пры аднародных членах выкарыстоўваюцца паўторныя ці парныя злучнікі: *як на фабрыках, так і на заводах; і на фабрыках, і на заводах*; 3) калі пры аднародных членах выкарыстоўваюцца розныя прыназоўнікі: *у лесе, на лузе*.

Прыназоўнікі вельмі выразна выяўляюць нацыянальную спецыфіку мовы:

– пры дзеясловах руху і волевыяўлення (*ісці, бегчы, плыць, ехаць, паслаць, выправіць* і інш.) пры абазначэнні мэты дзеяння выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *пайсці на хлеб, схадзіць на ваду, паслаць на бацьку*; у спалучэнні са словамі *грыбы, ягады* (або з іх канкрэтнымі назвамі) выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *накіравацца ў грыбы (ягады, лісічкі, суніцы)*;

– пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні (*смяяцца, жартаваць, рагатаць, кпіць, здэкавацца, насміхацца, дзівіцца, цешыцца*), выкарыстоўваюцца назоўнікі роднага склону з прыназоўнікам *з*: *смяяцца з сябра, цешыцца з аднакласніка*;

– пры дзеясловах думкі, маўлення, пачуцця (*гаварыць, думаць, ведаць, клапаціцца, шаптаць, непакоіцца, хвалявацца, маўчаць* і інш.) выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *думаў пра сястру, сказаў пра сваё падарожжа*. У навуковым і афіцыйна-справавым стылях пры гэтых дзеясловах ужываецца назоўнік меснага склону з прыназоўнікам *аб*: *паняцце аб прыназоўніку, закон аб сям'і*;

– пры дзеясловах *жаніцца (жаниць, ажаниць)* выкарыстоўваюцца назоўнікі творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніць з Марынаю, ажаніцца з прыгожай дзяўчынаю*;

– дзеясловы, што выражаюць пачуцці смутку, гора, тугі, жалю (*сумаваць, тужыць, плакаць, бедаваць* і інш.), патрабуюць ад залежнага назоўніка формы меснага склону з прыназоўнікам *па*: *сумаваць па сястры, тужыць па Радзіме*;

– пры дзеясловах *хварэць* (*захварэць*) і прыметніку *хворы* выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *хварэць на адзёр, хворы на грып*. Гэты ж прыназоўнік ужываецца пры дзеясловах *бачыць* і *чуць* у словазлучэннях *бачыць на ўласныя (свае) вочы, чуць на ўласныя (свае) вушы*;

– пры форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка і прыслоўя выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *старэйшы за сястру, зрабіў лепш за брата*;

– для вызначэння адлегласці выкарыстоўваюцца словазлучэнні з прыназоўнікам *за*: *за два кіламетры ад вёскі, метраў за дзесяць*;

– для абазначэння месца дзеяння, прадмета, прылады, інструмента, пры дапамозе якіх выконваецца дзеянне, а таксама роду, галіны або сферы дзейнасці выкарыстоўваюцца назоўнікі меснага склону з прыназоўнікам *па*: *ісці па калідоры, размаўляць па тэлефоне, паслаць па пошце, курсы па павышэнні кваліфікацыі, праца па выхаванні дзяцей, камісія па размеркаванні выпускнікоў*;

– пры ўказанні на велічыню, памер, колькасць назоўнікі выкарыстоўваюцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *па*: *ураджай па сорок цэнтнераў, даўжынёй па тры метры*.

Запомніце! *Дом на шэсць паверхаў, некалькі разоў на тыдзень, спатыкацца на пень, падобны да бацькі, ехаць у млын, не выканаць праз ляноту, усё на карысць Радзімы, паехаць да сястры, дасылаць на адрас, пачнецца а восьмай гадзіне, гаварыць праз слёзы, вызначыць на смак, змяніцца на лепшае, звяртацца па дапамогу, забыцца на ўрокі, з нагоды свята, створаны на ўзор, жыць пры бацьках*.

1.4 Сінанімія і правапіс прыназоўнікаў

Сінанімічнымі прыназоўнікамі лічацца адзінкі, якія з'яўляюцца тоеснымі ці блізкімі па сэнсе, маюць поўную ці частковую спалучальнасць з кіравальным і кіруемым словамi, часцей за ўсё выражаюць аднолькавыя склонавыя значэнні, якія могуць адрознівацца адно ад другога якімі-небудзь семантычнымі прыметамі ці стылістычнай прыналежнасцю і не заўсёды могуць быць узаемазамяняльнымі: *пры дарозе, каля дарогі, побач з дарогай, блізка дарогі*.

Сінанімічныя прыназоўнікі могуць служыць для выражэння наступных сэнсавых адносін:

– прасторавых: *плывуць па небе — плывуць у небе — плывуць на небе; стаяць каля хаты — стаяць поблізу хаты — стаяць недалёка ад хаты; знаходзіцца сярод палёў — знаходзіцца паміж палёў; растуць наўкола вёскі — растуць вакол вёскі; растуць каля дарогі — растуць пры дарозе; ехаць у Брэст — ехаць да Брэста; ісці ў бок возера — ісці ў напрамку возера — ісці ў кірунку возера;*

– часавых: *сустрэцца пасля змяркання — сустрэцца па змярканні; на працягу дня ні разу не сустрэліся — за дзень ні разу не сустрэліся;*

– аб’ектных: *стукнуць па сталe — стукнуць аб стол, забыцца на ўрокі — забыцца пра мароз;*

– прычынных: *не чуць з-за смеху — не чуць за смехам;*

– мэтавых: *дзеля яе прыйшоў — спатрэбілася для працы;*

– суб’ектных: *з сястрой паехаць — пайсці разам з сястрой.*

У беларускай мове прыназоўнікавым канструкцыям могуць адпавядаць паводле значэння сінанімічныя беспрыназоўнікавыя канструкцыі: *хадзіць па лесе — хадзіць лесам, ісці па сцежцы — ісці сцежкай, дом з цэгля — цагляны дом, рабіць па шчырасці — рабіць шчыра, кусты пры дарозе — прыдарожныя кусты.*

Ужыванне сінанімічных прыназоўнікавых канструкцый сведчыць пра багацце нашай мовы.

Праваяпіс прыназоўнікаў:

1. Складаныя прыназоўнікі пішуцца праз злучок: *з-за, з-над, па-за, па-над, з-па-над.*

2. Прыназоўнікі *аб, к, перад, над, пад* перад займеннікам *мне* — мною пішуцца з дадатковым *а*: *аба мне, ка мне, перада мною.*

3. Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх *з, с, ж, ш, м*, замест прыназоўніка з вымаўляецца і пішацца прыназоўнік *са*: *са школы, са жменю, са мною, са стрэх, са змроку.*

4. Замест прыназоўніка *ў* выкарыстоўваецца прыназоўнік *ва* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*: *ва ўстанове адукацыі, ва ўсіх.*

5. Састаўныя прыназоўнікі пішуцца ў два-тры словы: *на працягу, у галіне, у адпаведнасці з, на чале з.*

6. Прыназоўнікі *з, праз, цераз, без, аб, ад, пад, перад, над* ва ўсіх выпадках пішуцца нязменна (з літарамі *з, б, д*): *з хаты, цераз поле, над полем.*

1.5 Марфалагічны разбор прыназоўнікаў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Часціна мовы. 2. Разрад паводле паходжання. 3. Разрад паводле структуры. 4. Якія адносіны выражае. 5. З якім склонам ужыты.

У з о р

Насустрэч сонцу беглі жоўтыя іскрыстыя хвалі (А. Шашкоў).

Насустрэч (сонцу) — прыназоўнік, вытворны ад прыслоўя *насустрэч*, просты, выражае мэтавыя адносіны, ужыты з давальным склонам назоўніка.

Гласарый

Аддзеяслоўныя (дзеепрыслоўныя) прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з дзеепрыслоўямі.

Адназоўнікавыя прыназоўнікі — тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца ці з беспрыназоўнікавымі склонавымі формамі (*шляхам, вынікам, край*), ці са склонавымі формамі назоўнікаў у спалучэнні з невытворным прыназоўнікам.

Адпрыметнікавыя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з кароткімі формамі прыметнікаў.

Адпрыслоўныя прыназоўнікі — тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца з прыслоўямі.

Адыменныя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія захавалі сувязь з назоўнікамі ці прыметнікамі.

Вытворныя прыназоўнікі — тыя прыназоўнікі, якія захавалі сувязь са знамянальнымі часцінамі мовы і суадносяцца з імі.

Прыназоўнік — службовая часціна мовы, якая ўдакладняе значэнне ўскосных склонаў і выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) і іншымі словамі ў сказе.

Невытворныя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія страцілі сувязь са словамі, ад якіх яны ўтварыліся.

Простыя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія складаюцца з аднаго слова.

Складаныя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, у якіх зліліся два невытворныя прыназоўнікі.

Састаўныя прыназоўнікі — такія прыназоўнікі, якія складаюцца з двух і больш слоў.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі прыметамі характарызуюцца прыназоўнікі?
2. Для ўдакладнення і дыферэнцыяцыі значэнняў якіх склонаў і для выражэння якіх сінтаксічных адносін выкарыстоўваюцца прыназоўнікі?
3. Як класіфікуюцца прыназоўнікі паводле паходжання і складу?
4. У чым выяўляецца сінтаксічная асаблівасць прыназоўнікаў?
5. З якімі самастойнымі часцінамі мовы ўжываюцца прыназоўнікі?
6. За кошт якіх часцін мовы папаўняюцца прыназоўнікі? Што такое прапазіцыяналізацыя?
7. Як размежаваць вытворныя прыназоўнікі і самастойныя словы?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Складзіце схему ці табліцу па прапанаваным тэарэтычным матэрыяле.

СІНТАКСІЧНЫЯ АДНОСІНЫ, У ВЫРАЖЭННІ ЯКІХ ПРЫМАЮЦЬ УДЗЕЛ ПРЫНАЗОЎНІКІ

Паміж кампанентамі словазлучэння ўстанаўліваюцца самыя разнастайныя віды адносін — прасторавых, аб'ектных, азначальных, акалічнасных і інш., у выражэнні якіх прыназоўнікі прымаюць самы непасрэдны ўдзел. Семантыка гэтых адносін і ёсць значэнне прыназоўніка. У беларускай мове склаліся наступныя групы функцыянальных значэнняў прыназоўнікаў.

Прасторавыя значэнні, дзе аб'ядноўваюцца значэнні напрамку (*падымацца ад вады, адсунуцца ад сцяны, вяртацца з горада, пісьмо з радзімы, дайсці да заставы, прыехаць у горад, глядзець праз акно, пералезці цераз плот*) і значэнні месцазнаходжання (*гудзе трактар за рэчкай, лаўкі стаяць каля дарогі, іду між узгоркаў і раўнін, сцішина над возерам, абедаць у сталаўцы, дубы паабпал рэчкі*).

Часавыя значэнні: *працаваць з раніцы да вечара, устаць да ўсходу сонца, прыехаць перад экзаменам, халаднавата станавілася к раніцы, скончыць працу к тэрміну, вярнуліся пасля перамогі, не спалі за поўнач, сустрэча праз немалы час, намерзліся за доўгую дарогу, пакінуць на доўгія гады, не спаць на начах, адбылося тры гады назад* (або: *адбылося тры гады таму назад*).

Аб'ектныя значэнні, куды ўключаюцца ўласна-аб'ектныя: *догляд за хворым, трымаць за руку, стукаць у акно, змагацца супраць ворага,*

абавязак перад народамі; камітатыўныя: сябраваць з дзяўчынай, вядро з вадой, ісці побач з возам; аблятыўныя: пазбавіцца ад небяспекі, маляваць без прыкрас, знікнуць з вачэй; лімітатыўныя: заданне па нарыхтоўцы збожжжа, падыходзіць па чарзе, спаборніцтвы па футболе, майстар на выдумкі, апошні з краю, адзін з лесарубаў; інструментальныя: напайць з гладыша, лічыць на пальцах, гаварыць па радыё; дэлібератыўныя: марыць аб свабодзе, вучэнне аб рэвалюцыі, распытваць пра службу, верыць у перамогу, працаваць над перакладам, журыцца па Айчыне; са значэннем замяшчальнасці: працаваць за брыгадзіра, купіць за грошы, аддаць пад заклад.

Трансгрэсіўныя значэнні, або значэнні пераўтварэння, пераходу з аднаго стану ў другі: пілаваць бярвяно на дошкі, перацёрці снег на муку, сціснуцца ў камячок, высах у палку, развезаць у прах.

Значэнні меры і ступені: радасць без меры, вядомы да драбніц, доўга праз меру, багатыр на ўсю акругу, улезці ў гразь па вушы, вада па пояс.

Атрыбутыўныя значэнні, куды ўключаюцца квалітатыўныя, або якасныя: чалавек без хітрыкаў, неба без зор, салата пад маянэзам, і квантатыўныя, або колькасныя: палічыць да сарака, плаціць па рублю, табун у трыста коней, камісія ў складзе пяці чалавек.

Дыстрыбутыўныя, або размеркавальныя, значэнні: падзяліць на чатыры часткі, збіраць па кропельцы, ашчаджаць па кавалку, перабраць па каліву.

Значэнні прыналежнасці: ключы ад хаты, кола з веласіпеда, дзяжурны пры штабе.

Генетычныя значэнні: пах ад кветак, след ад калёс, паштоўка з альбома, нехта з сяброў, стравы з мукі, рэпрадукцыя з карціны.

Кампаратыўныя значэнні: мацнейшы за камень, хто ж дужэй ад грамады, зерне з фасоліну, гарбузы па вядру, здаравейшы супраць брата, мора ў параўнанні з возерам.

Значэнні спосабу дзеяння: пець ад сэрца, бегчы без аглядкі, расмяяцца не да ладу, выбіцца з сіл, стрыгчы пад нулёўку.

Прычынныя значэнні: пачарнецць ад дажджу, застыць ад холода, не чуваць з-за шуму, стаміцца з дарогі, паважаць за дасведчанасць, ведаць па газетах.

Мэтавыя значэнні: рыхтавацца да экзаменаў, шыць на выраст, купіць ва ўласнае карыстанне, таблеткі ад прастуды, лякарства супраць грыпу, пячэнне да чаю, малоць збожжжа на хлеб, прыйсці за разлікам, пайсці ў грыбы.

Значэнні прыблізнасці: *пачакаць з хвіліну, пракачаць блізка месяца, атрымаў каля ста рублёў* (Лукашанец А. А. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Мн. : Беларус. навука, 2007. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. С. 326—327).

Заданне 2. Якія з пададзеных ніжэй азначэнняў прыназоўніка як часціны мовы найбольш дакладныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Прыназоўнікі — гэта службовыя словы, з дапамогай якіх выражаюцца адносіны паміж галоўным і залежным словам і ў словазлучэнні з апасродкаванай падпарадкавальнай сувязю (Лукашанец А. А. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Мн. : Беларус. навука, 2007. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. С. 326—327).

2. Прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў сказе (Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. 2-е выд., дапрац. Мн. : Выш. шк. 1980. С. 205).

3. Прыназоўнік адносяць да службовых часцін мовы, і матывацыя назвы цалкам адпавядае яго граматычнай ролі. У адрозненне ад самастойных часцін мовы прыназоўнік не называе прадметаў і паняццяў, а служыць для перадачы рознага характару адносін паміж назоўнікам і словамі іншых часцін мовы або паміж назоўнікамі (Шкраба І. Р. Сучасная беларуская мова. Марфалогія / Мн. : Сэр-Віт, 2007. С. 208).

Заданне 3. Пазнаёмцся з адхіленнямі ад нормы ва ўжыванні прыназоўнікаў. Падрыхтуйце невялікае паведамленне, дапоўніўшы яго інфармацыяй з іншых крыніц.

ПЫТАННІ НОРМЫ ПРЫ ЎЖЫВАННІ ПРЫНАЗОЎНИКАВЫХ КАНСТРУКЦЫЙ

Нормы, якія склаліся за апошнія дзесяцігоддзі ва ўжыванні прыназоўнікаў у літаратурнай мове, у апошнія часы нярэдка не вытрымліваюцца. Найбольш відавочнымі трэба назваць наступныя адхіленні ад нормы.

1. Спробы поўнай замены ўсіх выпадкаў ужывання прыназоўніка *на* з формамі давальнага склону (у адзіночным ліку) залежнага назоўніка.

2. Выясненне нейтральнага прыназоўніка у час і замена яго малачастотным і абласным *падчас*.

3. Замена выразу у *канцы* запазычаным з украінскай мовы прыназоўнікам *напрыканцы*, які не ўласцівы беларускай мове і не мае ніякіх сэнсавых адрозненняў ад нарматыўнага беларускага выразу.

4. Неапраўданае пашырэнне ўжывання прыназоўніка *на* і поўнае выясненне прыназоўніка у ў выразе *на Беларусі — у Беларусі*. Як вядома, прыназоўнік *на* мае значэнне ‘на паверхні, на плошчы, на тэрыторыі (без акрэсленых межаў)’, параўн.: *на Беларусі пчолы як гусі* (З народнага). Прыназоўнік у паказвае на абсяг, у межах якога нешта адбываецца. Вось чаму адрозніваюцца, напрыклад, выразы *на Кубе* (на тэрыторыі вострава) — у *Кубе* (у межах дзяржавы Куба).

5. Неўласцівае кіраванне родным склонам даты з прыназоўнікам *па*: *з пятага па сёмага верасня*. У гэтым выразе прыназоўнік *па* патрабуе формы вінавальнага, але ніяк не роднага склону, і трэба сказаць: *з пятага па сёмае верасня*.

6. Нематываванае абмежаванне ва ўжытку прыназоўніка *аб* і амаль паўсюдная яго замена прыназоўнікам *пра*.

7. Выясненне з ужывання прыназоўніка *к*, які далёка не заўсёды можа быць заменены прыназоўнікам *да*, параўн.: *прыйсці якраз к абеду*, дзе замена выразу *к абеду* на выраз *да абеду* поўнасцю зменіць сэнс выказвання (Лукашанец А. А. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Мн. : Беларус. навука, 2007. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. С. 331).

Заданне 4. Як падаюцца ў тлумачальных слоўніках мнагазначныя прыназоўнікі? Праілюструйце гэта двума прыкладамі з «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1999).

Заданне 5. Параўнайце беларускую назву «прыназоўнік» з рускай «предлог» і ўкраінскай «приймєнник». Выпішыце ўсе словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыназоўнікі.

Адным з найбольш яскравых, маляўнічых і паэтычных абрадаў у беларусаў было свята Купалле. Яно захавалася і дажыло да нашых дзён разам з купальскімі песнямі.

Купалле падводзіла рысу доўгім дням і аб’ядноўвала ў сабе ўсе культы, абрады і звычаі, якія сустракаліся раней. Свята, шырока папулярна

рнае ва ўсіх народаў Еўропы, у Беларусі мае свае вельмі старажытныя традыцыі. Яно звязана з сонечным календаром і культам Сонца.

Сонца было самым галоўным бажаствам у першабытных народаў. Свяціла, увасобленае ў багах, бажках і ідалах, мела цэлы шэраг назваў з характэрнымі для іх адценнямі. Гэтыя назвы адлюстроўвалі розныя станы самога Сонца. Так, ласкавае, добрае Сонца называлася Хорс, тое, што давала святло, — Дажбог, шалёнае, гарачае, пякучае, спякотнае — Ярыла.

З Сонцам былі звязаны сонечны каляндар і святы, у тым ліку дні зімовага і летняга сонцавароту. Паварот свяціла на лета азначала зімовае свята Каляды, на зіму — летняе свята Купалле.

Купалле — гэта земляробчае свята. Пасля яго, праз пяць сутак, наступала Пятро, пачынаўся пакос, а затым і жніво. Прыпадала Купалле на зыход летняга сонцавароту, які ў старажытнасці выпадаў на 21—23-е чэрвеня, а цяпер святкуецца ў нас з 6-га на 7-е ліпеня. (Паводле Л. Касцюкавец.)

Заданне 6. Выпішыце слоўнікавыя артыкулы з рэстравымі словамі-прыназоўнікамі *над(а)*, *над*, *праз* з «Глумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1999). На кожнае значэнне прыназоўнікаў знайдзіце прыклад у творах мастацкай літаратуры.

Заданне 7. Раскрыйце мнагазначнасць прыназоўніка з у прыведзеных сказах. Карыстаючыся «Глумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы» (1999), назаўважце, якія яшчэ значэнні можа ўдакладняць прыназоўнік з.

1. Шмат год прайшло з таго часу, але ўсё ж такі прыждалі кусцікі, калі іх гадунец-дрэва разраслося на здзіў высокае, на здзіў шырокае, на здзіў густое (Ядвігін Ш.). 2. Зусім не падобна было да набажэнства. Быццам проста сышліся два чалавекі і, ад нечага рабіць, пачалі перагуквацца адзін з адным (М. Зарэцкі). 3. Валя выйшла з інтэрната разам з усімі, але, апынуўшыся на вуліцы, адлучылася ад кампаніі і стала на трамвайным прыпынку, што быў тут жа, недалёка ад манастыра (М. Сяднёў). 4. А летам гасцінцы дзед носіць з лесу — то шапку суніц, то хітры кошык з бяросты, то поўную пазуху арэхаў ці якую звярушку жывую — зайчанё, вавёрку альбо вожыка (М. Лынькоў). 5. Слёзы яшчэ мацней паліліся, змяшаліся з бацькавай крывёй (М. Зарэцкі).

Заданне 8. Размяжуйце адпрыслоўныя, адназоўнікавыя, аддзеяслоўныя і адпрыметнікавыя прыназоўнікі.

За кошт грамадства, згодна прэйскуранту, з цягам часу, дзякуючы спробам, адпаведна нарматыўным дакументам, пры дапамозе абцугоў, насупраць іх, на чале з камандзірам, выключаючы неактыўных, у імя добра, абапал дарогі, паралельна вузкакaleyцы, на аснове назіранняў, уключаючы прамоўцу.

Заданне 9. Знайдзіце ў кожнай групе прыназоўнік, які з'яўляецца невытворным.

1) побач, усцяж, пасля, цераз; 2) адпаведна, каля, попlech, раўналежна; 3) згодна, выключаючы, супраць, перад; 4) дзеля, паабапал, вакол, здаду; 5) між, узамен, паралельна, на аснове.

Заданне 10. Знайдзіце ў сказах невытворныя і вытворныя прыназоўнікі. Вызначце, ад якой часціны мовы паходзяць вытворныя прыназоўнікі.

1. Заплюшчыўшы павекі, на якія падала з камінка чырвонае святло, яна скрозь дрымоту падумала раптам: «От і канец мой падыходзіць... Смерць мая...» (І. Мележ). 2. Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы царквы — самай высокай будыніны ў наваколлі (І. Чыгрынаў). 3. Паабапал усёй дарогі было поўна іх, усё ганяліся за людзьмі, адганялі іх ад чыгункі (М. Лынькоў). 4. І рэха яго крокаў было, здаецца, таксама сінім і зялёным, ступаць было балюча, нібыта ў вушах ці ў галаве на кожным кроку выбухалі маленькія бомбачкі, так калярова і аднастайна ўсё меркла і ўспыхвала зноўку перад вачыма (В. Казько). 5. Туман таямнічы над балотам, ціхі шэпт груш — нават яны змяніліся, сталі інакшыя, дзівосныя дзякуючы ёй (І. Мележ). 6. Хадзіў ён на дыбачках, таму ўся яго шчуплая постаць у час хады падавалася наперад (І. Чыгрынаў). 7. І, як бы сцвярджаючы гэта, я пачуў, як наплывае на мяне з боку ракі і вёскі песня (В. Казько). 8. Спачатку яно высунулася адным сваім краем і стала падобнае на чырвоны шар, у які нехта неўзаметку дзьмуў збоку, і таму ён усё павялічваўся, узнімаючыся ўгору (І. Чыгрынаў). 9. Рабочыя ўсталі з месца, стоўпіліся каля насыпу і чакалі (В. Каваль). 10. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма (К. Чорны).

Заданне 11. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыназоўнікі і ўкажыце іх структурны разрад (просты, складаны, састаўны). Вызначце, з якімі склонамі яны ўжываюцца ў сказах.

1. Відаць было недалёка, на якіх паўсотню крокаў, і, трохі прайшоўшы па-над прасекай, Войцік спыніўся (В. Быкаў). 2. Спачатку паказаліся з-за бярэзніку, які вузкай, як праз хату, паласой кроіў на дзве палавіны Жукаўшчыну, старыя калёсы з растапыранымі шырака ў бакі новымі белымі бярозавымі аглоблямі (І. Пташнікаў). 3. І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад дзідаў і куль мсціўцам і ягонымі ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў сваіх цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам (У. Арлоў). 4. Якраз у час знікнення ўцекачоў кароль назначыў Станкевіча на рэвізію маёнткаў і прыбыткаў князя Альшанскага (У. Караткевіч). 5. Яна забылася ўжо, што нядаўна думала пра жорсткасць да сябе і да людзей, адчувала, што гэта нядобра — так гараваць над сынам і плакаць, але не магла стрымаць сябе і душылася плачам (М. Стральцоў). 6. Расплюшчваючы вочы, бачыў Васіль з-пад світы, як ападаў, гас агонь, як сівелі вугольчыкі, бачыў у парадзелай цемры воз і каня непадалёк, які час ад часу пырхаў, бачыў, як пануе далей белым возерам туман (І. Мележ). 7. Адначасова з гэтым ляснуў другі стрэл, які не трапіў у мяне толькі таму, што «фурман», «возны», ці як там яго, упаў (У. Караткевіч). 8. За мястэчкам стральба чутна была да самай раніцы (К. Чорны). 9. Галоўнай славуцасцю планеты Вар было Вялікае Балота, вядома, на думку статка дзікоў, на чале з моцным і грозным Вінгам (Л. Дайнека). 10. А Аксану абавязкова трэба вывесці з-пад удару (І. Шамякін).

Заданне 12. Спішыце сказы. Вызначце, якія з выдзеленых слоў — прыназоўнікі, а якія — прыслоўі.

1. Караткаватую сваю вінтоўку паклаў **побач** на лаву (В. Быкаў). 2. **Побач** з ім стаяў з партфелем у руцэ чалавек невысокага росту, таксама год пад пяцьдзясят, але зусім іншага тыпу (У. Караткевіч). 3. Пакуль **скрозь** было глуха і ціха, і гэтая ціша разам са звычайнасю вечаровага клопату трохі суняла трывогу, змякчыла яе ў душах (В. Быкаў). 4. **Скррозь** цемрадзь

прыветна свяціліся вокны сялянскіх хат чырвонымі і бледнаватымі плямкамі (Я. Колас). 5. Разам з тым як дарога спадала глыбей і глыбей, **абанал** яе раслі і раслі горы з размытымі дажджом берагамі, з дрэвамі, што віслі, выстаўляючы карэнне (І. Мележ). 6. Калі яна ішла побач з Яўхімам між натоўпу, які ціснуўся, варушыўся **абанал**, позірк яе неспадзеўкі наткнуўся на Валодзьку, Васілёвага брата, які глядзеў на яе, здалося, нядобра, бязлітасна (І. Мележ). 7. **Вакол** яе перакідваліся смешкамі, прыслухоўваліся нецярпліва, толькі яна адна была маўклівая, ціхая (І. Мележ). 8. А **вакол** цуды цудныя: хусткі адна за другую прыгажэйшыя, каснікі, белыя-прабелыя булкі, пернікі, абаранкі (І. Мележ). 9. Пархвен выйшаў з натоўпу, і два немцы сталі **паабанал** яго (К. Чорны). 10. **Паабанал** стаялі ў месячным святле ціхія, як у казцы, сады (М. Сяднёў).

Заданне 13. Складзіце сказы, у якіх прапанаваныя словы выступаюць то як прыназоўнікі, то як прыслоўі.

Паабанал, супраць, пасярод, услед, міма, пасля, блізка.

Заданне 14. Запоўніце па ўзоры табліцу.

Прыназоўнік	Вытворны	Невытворны	Просты	Складаны	Састаўны
над		+	+		
у мэтах	+				+

А, у адносінах, дзеля, у імя, спадыспаду, за, выключваючы, на чале, на, услед, раўналежна, з мэтай, перад, пра, праз, у адрас, пры, у ліку, у, цераз, абанал, па, блізка, вакол, на аснове, з цягам, воддаль, у выніку, дзякуючы, з ліку, з прычыны, навокал, наперад, у гонар, каля, насупраць, паралельна, ад, паперадзе, між, пасля, пасярод, пасярэдзіне, паўзверх, к, побач, спераду, уздоўж, упоперак, усцяж, адносна, уключаючы, за кошт, з боку, на шляху, у справе, у час.

Заданне 15. Вызначце, з якім склонам ужываюцца прыназоўнікі ў выдзеленых прыназоўнікава-іменных канструкцыях, якія адносіны яны выражаюць.

1. Старога нейкі час цягнула пайсці *на гасцінцы* далей, *да карчмы* (А. Мальдзіс). 2. Труба разламалася *на* дзве *палавіны*, і *з яе* пасыпаліся манеты, пярсцёнкі, крыжыкі, завушніцы... (А. Якімовіч). 3. Адчуваў ён сябе дашчэнтку змораным, дужа сіпела ў грудзях — мусіць, *ад дыму*, але ўпершыню за шмат дзён з’явілася задаволенасць у душы, што зрабіў справу і тым трохі адкупіўся *дзеля спакою*, надоўга толькі ці не — невядома (В. Быкаў). 4. Мы ішлі *адзін за адным*, як галодныя гусі, ледзь цягнучы свае палатняныя торбачкі *з кнігамі* (І. Пташнікаў). 5. *На далоні*, мокрай *ад слёз*, ляжалі скамечаныя грашовыя купюры (А. Якімовіч). 6. Дарожка ўперлася ў паламаны *плот*, разлезлыя варотцы. (А. Мальдзіс). 7. Яны там абодва паўскоквалі на коней *без сёдлаў*, выязджалі з падворка, а ён стаяў у варотцах і не мог ступіць з месца (В. Быкаў). 8. Яму спатрэбіліся грошы, каб купіць запчасткі *для ровара*, і ён панёс лісіную шапку *на рынак* (А. Якімовіч). 9. Уставаць не хацелася, і Марыся працягнула руку *да століка*, прыкрытага зверху надтрэснутым кавалкам мармуру, узяла часопіс, куплены ёй па дарозе ў Вільню (А. Мальдзіс). 10. Мабыць, нейкі квіток *на аплату* прыслалі (А. Якімовіч).

Заданне 16. Выпішыце словазлучэнні, у складзе якіх ёсць прыназоўнікі. Вызначце склон залежнага кампанента і акрэсліце адносіны, якія перадаюцца з дапамогай прыназоўніка. Ці магчымае выкарыстанне гэтага прыназоўніка з іншымі склонамі?

1. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна, сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас). 2. Ён [Лабановіч] хацеў знайсці прыгожанькае дрэўца і пасадзіць яго на памяць аб сваёй каханай (Я. Колас). 3. Сонца хавалася за воблакі, але было душна, зямля нібы дыхала гарачынёй... (Т. Хадкевіч). 4. На ўскрайку лесу, натаміўшыся за дзень, прылёг адпачыць пад пышнымі лугавымі кустамі вецер (Я. Колас). 5. Аднойчы ў невыносную летнюю спёку мы набліжаліся да крыніцы пад вярбой (І. Грамовіч). 6. Дзядзька Коля разаслаў на зямлі ля камбайна плашч, дастаў клуначак з харчамі (Т. Хадкевіч). 7. А вясной, на Вялікдзень, цётка Аксеня

прыехала ўжо не адна, а са сваім чорнабародым Міхаілам і з іхняй Людай, маёй дваюраднай сястрой (Я. Брыль). 8. Вася павярнуўся да акна, і на ягоным твары адбіліся такая пакута і такая разгубленасць, што Сцепаніда трохі абцішэла (В. Быкаў). 9. Адночы праз акенца, якое, падаўшы на кап'і хлеб і ваду, зачыняў вой-ахоўнік, уляцеў у поруб майскі жук — хрушч (Л. Дайнека). 10. Пташкі таксама змоўклі, а маленькі ручаёк, здавалася, панёс свой жаль у зямлю пад каменне, у цень альховых кустоў (Я. Колас).

Заданне 17. Пастаўце словы, што ў дужках, у патрэбным склоне.

1. Я... Народжаны ці, правільней будзе сказаць, створаны дзеля (той), каб трымаць сувязь з (тыя), хто над (мы) (Б. Сачанка). 2. А цяпер была вясна, яшчэ пакуль без (лістота) на (дрэвы), але ўжо з (маладая трава), з бухмата-браклымі пупышкамі, мякка-блакітным глыбокім небам, якое і заманіла мяне ў дзяцінства, пад (гэтыя дубы), да (гэты стары будынак) былой маёй роднай хаты, якую я заўсёды да гэтага старанна абыходзіў, таму што лічыў сябе вінаватым перад (яна) (В. Казько). 3. Хмара на (гарадок) найшла неспадзявана: свяціла нізкае сонца, і раптам у (вокны) пацямнела (І. Чыгрынаў). 4. Скараецца перад (яны) зіма, адступае ў невядомыя паўночныя далі, а наўздагон ёй імчыцца вясёлая пераклічка пералётных птушак, пяшчотны звон ручайкоў і шэлест маладой зелены, што шчацініцца на (сонечныя мясіцы) (Т. Хадкевіч). 5. Так часта бывае, што чалавек раскрывае сваю душу нечакана, пад (уплыў) акалічнасцей і настрою (Т. Хадкевіч). 6. Хіба толькі кусцікі смуродзіны, агрэсту ды крапіва, касачы зелянелі дзе-нідзе каля (дамы) (Б. Сачанка). 7. За (ён) выключнасцю і свабодай хавалася не жыццё, а смерць (В. Казько). 8. Туманным чэрвеньскім ранкам я сышоў па (сходні) на бераг, проста пад сівыя, карказломныя валы старажытнага гарадзішча, на (якія) варушылася трава і вісеў вэлом туману (У. Караткевіч). 9. І часта, бывала, ішла жывая гутарка між (Вецер, Дрэва і Ручаёк), а крумкач, начуючы тут, любіў паслухаць іх гаворку і сам нават устаўляў сваё мудрае слова (Я. Колас). 10. Праз (адчыненая брамка) Максім выйшаў на (перон) (І. Чыгрынаў).

Заданне 18. Прачытайце сказы. Устаўце неабходныя прыназоўнікі, раскрыйце дужкі.

1. Вунь нават месяц — і той вандруе ... (вёска): прыемна і яму пагуляць ... (такая светлая ноч) (К. Крапіва). 2. Не рыпеў снег ... (ногі), нізка слаўся ... (агароды) шэры дым ... (каміны), чапляўся, блытаўся ... (пачарнелыя галінкі) вішань і яблынь (М. Лынькоў). 3. Тое няўлоўнае і хісткае, што яшчэ лунала ... (ён), было, напэўна, успамінам ... (сон) (М. Стральцоў). 4. Бабёр гэты ... (расталы снег), шчыра кажучы, дужа нагадваў кошку ... (дождж) (У. Караткевіч). 5. Але навакол было ціха, так ціха, што чуваць было, як церушыліся сняжынкі ... (саламаяная страхы) гумна (М. Лынькоў). 6. Пэўна ж, ёсць і ... (я) паваротка ... (гасцінец) ... (палявая дарога), у родную вёску (Я. Брыль). 7. ... (два месяцы) прыкаціў ... (новенькая машына), толькі што пафарбаванай ... (бледна-зялёны колер) (Я. Скрыган). 8. Мне стала няёмка ... (настаўнік) (У. Шыцік). 9. Гулялі ветры лютыя і абрываўлі лісточкі ... (яны); праляталі навальніцы страшэнныя і крышылі галінкі іх; каціліся паводкі глыбокія і падмывалі карэньчыкі ім (Ядвігін Ш.). 10. Пагаварыць малым ахвота не толькі ... (сябе), але і ... (стары) (Я. Брыль).

Заданне 19. Устаўце прыназоўнікі *пра* альбо *аб*.

Прыгадаў ... тое, забыўся ... ратунку, думаў ... іншае, гутарка ... тым, ведае ... гэта, расказваў ... прыгоды, закон ... мовах, гаварылі ... эгаізм, збіраць сведчанні ... тых, пытаць ... долі, уяўленні ... агульнай карціне, расказаць ... іх, напамінак ... яго, спявае ... каханні, заявіць ... гэта, дэкрэт ... зямлі, успамінаць ... восень, клапаціцца ... бацькоў.

Заданне 20. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Акрэсліце, у якіх выпадках выкарыстоўваецца прыназоўнік *дзея*, а ў якіх — *для*.

Подставка для цветов, подарок для отца, согласился для приличия, пособие для учеников, сделать это для мамы, комната для пассажиров, тетрадь для контрольных работ, жить для меня, место для встреч, повод для сомнений, поздравление для бабушки, столик для газет, сделано для нас, потери для победы, угощение для всех.

Заданне 21. Запішыце словы ў адпаведнай форме, далучыўшы да іх прыназоўнікі з *(са)*, *у (ва)*.

Золата, шкарпэткі, угоддзі, шкоднік, зборнік, дарога, ты, поспех, універсітэт, спатканне, шкло, снегаход, уверцюра, шкарлупіна, узаемаадносiны, думкі, школа, сястра, Навагрудак, клятвапарушэнне, надзея, Уладзiвасток, я, снарад, поўдзень, клінок, шрам, калорыі, ручай, усе, заснавальнік, вымаўленне, установа, збанок.

Заданне 22. Прааналізуйце пераклад тэксту з беларускай мовы на рускую. Звярніце ўвагу на асаблівасці перакладу прыназоўнікаў.

Быў лістапад, дзень святога Міхала — блізілася пара зімы, а ў гэты год стаяла цяпло. Павярнуўшыся з полудня, павільгатнеў вецер, памякчэла пад нагамі зямля, і крот стаў тачыць каля пустых, ужо зацягнутых, як раскаю, дробнаю макрыцаю градаў рудаватыя сырыя замежкі. У зацішку за хатамі, каля чорных голых яблыняў, на якіх яшчэ трымаўся дзе збуцвелы, але чырванаваты з аднаго боку ярлык, віліся слупом, нейкія большыя ў гэту пару, камары.

Уночы завязваўся туман, асыпаючыся наранкі імжою: на мокрым зеленаватым галлі дрэў дрыжалі і наліваліся, як сляза на вейках, кроплі вады. Сярод дня пазірала белаватае сонца — туман разыходзіўся, падымаючыся жаўтаватымі, як дым ад сырога алешніку, хмарамі. Адкрываўся свет — белаватае, выпаласканае дажджамі ржышча за вёскаю, зялёная рунь на грудку, рудая і пухкая, як выхаджанае цеста, ралля, сівыя абымшэлыя камяні пры чэрствай пясчанай дарозе, што выдавалі здалёк авечкамі (В. Адамчык).

Стоял ноябрь, был Михайлов день — близилось зимнее время, но в этот год было тепло. Повернув с юга, повлажнел ветер, стала мягче под ногами земля, и крот начал точить возле пустых, уже затянутых, как ряской, мелкой мокрицей грядок коричневые сырые замежки. В затишье за хатами, возле почерневших голых яблонь, на которых кое-где еще держались подгнившие, но красноватые с одного бока яблоки, вились столбом большие в эту пору комары.

Ночью собирался туман, осыпаясь поутру моросью: на мокрых зеленоватых ветвях деревьев дрожали и наливались, будто слеза на

ресницах, капли воды. Среди дня выглядывало беловатое солнце — туман расходился, поднимаясь желтоватыми, как дым от сырого олешиника, тучами. Открывался свет — белёсое, выполосканное дождями жнивье за деревней, зелёная озимь на взгорье, бурая и пухлая, словно подошедшее тесто, пашня, седые обомшелые камни близ чёрствой песчаной дороги, казавшиеся издали стадом овец (В. Адамчик, перевод М. Горбачёва).

Заданне 23. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Звярніце ўвагу на асаблівасці перакладу прыназоўнікаў.

РАХМАНИНОВ В НОВГОРОДЕ

Издавна новгородцы гордятся тем, что недалеко от их города, в имении Онег, родился Рахманинов. Он жил здесь в течение нескольких лет. Здесь рано начали проявляться его музыкальные способности.

В продолжение всей жизни особенно любимой была бабушка. Сережа часто бывал в имении Борисово на Волхове, близ Новгорода. Благодаря Новгороду Рахманинов всю жизнь питал любовь к суровой и скромной северной русской природе и к духу русской старины.

Из-за материальных затруднений Рахманиновы продали имение и переехали в Петербург, где Сергей поступил в консерваторию. Однако поездки в Новгород он совершал в течение всей своей жизни.

С бабушкой во время приезда в Новгород Сергей проводил все дни. Вместе с нею ходил по улицам города, заслушивался колокольным перезвоном, любовался природой. (По В. Попову.)

Заданне 24. З прапанаваных прыназоўнікаў выпішыце тыя, якія часцей выкарыстоўваюцца ў навуковым або афіцыйна-дзелавым стылях.

У адносінах, паўзверх, пасярэдзіне, у імя, за, выключаючы, у час, з прычыны, на чале, раўналежна, пра, паперадзе, з мэтай, перад, праз, у аднас, пры, паралельна, злева, у ліку, блізка, адносна, з ліку, у гонар, уключаючы, вакол, на аснове, з цягам, у выніку, за кошт, дзякуючы, з, наперад, ад, між, пасярод, на шляху, у справе.

Заданне 25. Устаўце прапушчаныя прыназоўнікі.

Глянупу ... недаверам, пералівы ... твары, меркавала ... знешнасці, не звяртаў увагі ... балбатню, выбіваліся ... шапкі, быць ... наглядям, сказала ... болем, глядзеў ... смуткам у вачах, сядзела ... падаконніку, пачакаў ... дзвярэй, павернутая ... святла, ісці ... плот, падумаў ... злосцю, кружылі ... борам, жыць ... Беларусі, розныя ... форме.

Заданне 26. Знайдзіце неўласцівыя беларускай мове прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі і замяніце іх сінанімічнымі.

Сабраліся а пятай гадзіне, купіць сукенку па выбару, багаты на ўражанні дзень, звяртацца па адрасу, забыцца на здарэнне, будынак у чатыры паверхі, ажаніць на Алене, суседу год пад шэсцьдзясят, стаяць поруч з сястрой, гуляць па вечарах, гукнуць ва ўвесь голас, смяцца над клоўнам, прыйсці якраз да абеду, ведае аб гэтым, сумаваць аб зямлі.

Заданне 27. Перакладзіце словазлучэнні з прыназоўнікамі на беларускую мову.

Послаць за хлебам, прайти по лугам, поехать за дровами, рассказать о происшествии, шутить над ней, приехать через год, увидетъ сквозь пелену тумана, умнее товарищей, беспокоиться о родителях, болеть корью, извините меня за случившееся, километрах в десяти, собратъся ровно в три часа, сделаю ради себя, по произведениям Я. Колоса, пройти через болото, средь бела дня, проверитъ по орфографическому словарю, работа по развитию речи, поехать к родителям, похожий на отца, сказать сквозь смех.

Заданне 28. Перакладзіце на беларускую мову і па наступных мадэлях складзіце словазлучэнні ці сказы з прыназоўнікамі.

У з о р

Поехать за... — паехаць па дровы, паехаць па дакументы, паехаць у ягады.

Жить в ..., выйти из ..., живу напротив ..., идти впереди ..., стоять возле ..., осмотрел кругом ..., жить согласно ..., иметь в виду ..., наклеить вдоль ..., пропустил из-за ..., побледнел от ..., работал в течение ..., решил в силу ..., расположился вблизи ...

Заданне 29. Замяніце прыназоўнік *над* на прыназоўнік *пад* і вызначце, што змянілася ў значэнні сказа.

1. То тут, то там над імі ўзвышаліся дубы, ліпы або адзінокія сосны з шырокімі верхавінамі (Я. Маўр). 2. Старая вярба, стоячы над самай хатай, шумела і хвастала галінамі па страсе і, як назло Максіму, гаманіла пра пакражу (Я. Колас). 3. Маткі падымалі дзяцей на руках і працягвалі іх над агнём (Я. Маўр). 4. Дома, у сенцах старога хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком (Я. Брыль). 5. Чарада галубоў пранеслася над соснамі, нізка абляцела вакол дома, памкнулася на вышкі, дзе была галубятня, і, спуджаная Ярашавым свістам, зноў узвілася ўгару (І. Шамякін).

Заданне 30. Да прапанаваных прыназоўнікаў падбярыце прыназоўнікі з супрацьлеглым значэннем. У якіх выпадках антанімічны рад складаецца з трох слоў? З дзвюма антанімічнымі парамі складзіце сказы.

Ад, з, пад, наперад, пасля, супраць.

Заданне 31. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растворыце правяпіс прыназоўнікаў.

1. Не скончыў Ручаёк гаварыць, бо наляцеў Вецер і сypнуў (з) злосці ў Ручаёк цэлае воблака пылу (Я. Колас). 2. Часам пры гэтых гаворках — асабліва жанкі — успаміналі Ганніну маці-нябожчыцу, казалі, што дачка (у) ўсім выйшла ў матку (І. Мележ). 3. Я падняў галінку, а разам (з) ім і яблык — і праўда, гняздзечка: утульнае, вылежанае (Я. Сіпакоў). 4. Як заўсёды, гарнітур быццам толькі што (з) пад праса, чаравікі — (з) пад аксаміткі чысцільшчыка (І. Шамякін). 5. А мне прыемна стаяць бліжэй да самага носа нашага судна, (па) між спакойным морам і ясным небам Поўдня... (Я. Брыль). 6. Ганна, якая акурат уставала (з) за стала, хутка надзела старую дамацканую паддзёўку, і праз момант яны ўжо ішлі па двары (І. Мележ). 7. (На) працягу дня яны, вядома, выходзілі са сваёй засады, але асцярожна, тулячыся ды азіраючыся, каб іх не маглі ўбачыць здалёк (Я. Маўр). 8. (У) сувязі з чым усплыла раптам гэтая думка, ён і сам не здолеў бы растлумачыць (І. Шамякін). 9. Прылады гэтыя былі асобныя: (у) ўсім

сяле ні (у) кога ніколі не вадзілася нерата (І. Мележ). 10. Раптам (па) за кустамі ціхенька хруснула (Я. Маўр). 11. Я ішла... (Над) мной разгараўся ўзор светлых жамчужынак-зор (Н. Арсеннева). 12. Глеб пазіраў у акно, бачыў вясковыя хаты (з) старымі платамі (І. Капыловіч).

Заданне 32. Прааналізуйце тэарэтычны матэрыял і практыкаванні, прапанаваныя аўтарамі падручніка «Беларуская мова» для 3-га класа па тэме «Прыстаўка і прыназоўнік».

Заданне 33. Выпішыце са сказаў прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. На палі ападаў вясновы вечар, напоўнены пахам свежаўзаранай зямлі (А. Ажэшка). 2. Далей, пад лесам, яшчэ бялелі лапікі снегу (А. Мальдзіс). 3. На цемнаватым пероне ён адышоўся крыху ўбок, паставіў чамадан і стаў чакаць адыходу цягніка (А. Кулакоўскі). 4. Ён развязаў анучку, абгорнутую вакол нажа касы, і, ускінуўшы касу на плячо, перапоўнены гонарам, стрымана, паважна падаўся да сенажаці (І. Мележ). 5. Міма яго вуд плыў па рацэ саламяны капялюш (І. Шамякін). 6. Ён выпрастаўся, з-пад падбародка ў яго выкаўзнуліся рукі і, матлянуўшыся, апусціліся на калені (І. Пташнікаў). 7. І яны біліся дваццаць супраць траіх, і бойка была жажлівай (У. Караткевіч). 8. Падплываючы да яе, Мірон перахіліўся цераз борт і ўчапіўся рукамі за галіну (Я. Маўр). 9. Не, Мар’ян Чурсік таксама патрэбны кадр — з-за свайго доўгага языка; карысць можна атрымаць і з пены, калі з розумам сабраць яе (І. Шамякін). 10. Разам з тым як дарога спадала глыбей і глыбей, абапал яе раслі і раслі горы з размытымі дажджом берагамі, з дрэвамі, што віслі, выстаўляючы карэнне (І. Мележ).

Заданне 34. Тлумачальны дыктант.

Кастусь Каліноўскі — наш нацыянальны герой, правядыр паўстання ў Беларусі ў тысяча восемсот шэсцьдзясят трэцім — тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртым гадах.

З мэтай шырокай прапаганды сваіх ідэяў Кастусь Каліноўскі разам з паплечнікамі Урублеўскім і Ражанскім наладзіў напярэдадні

паўстання выпуск першай беларускай нелегальнай газеты «Мужыцкая праўда». Газета заклікала сялян да барацьбы за нацыянальную і сацыяльную волю, да вяртання бацькоўскае веры — уніі.

З восені тысяча восемсот шэсцьдзясят другога года Кастусь Каліноўскі ўзначаліў гэтак званы Літоўскі правінцыйны камітэт, дзе рашуча праводзіў ідэю незалежнасці нашай зямлі ад Польшчы. Вясной тысяча восемсот шэсцьдзясят трэцяга года ён заняў пасаду рэвалюцыйнага камісара Гарадзеншчыны, а ўлетку вярнуўся ў Вільню і ўзначаліў краёвы паўстанцкі цэнтр, які ў выніку жорсткіх карных акцыяў Мураўёва-вешальніка быў тады моцна аслаблены. Наладжаная дзейнасць цэнтра, дзякуючы намаганням Кастуся Каліноўскага, дала магчымасць утрымацца паўстанцкай арганізацыі да вясны тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртага года.

Уначы дзясятага лютага тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртага года Кастуся Каліноўскага арыштавалі ў Вільні. Ваенна-палявы суд прысудзіў яго да пакарання смерцю, і дваццаць другога сакавіка тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртага года Кастуся Каліноўскага публічна павесілі ў Вільні на гандлёвай плошчы Лукішкі. Перад смерцю ён здолеў пераслаць з-за турэмных кратаў «Ліст з-пад шыбеніцы» — свой духоўны заповіт, у якім выказаў упэўненасць, што беларускі народ зажыве шчасліва.

Ёсць звесткі, што цела легендарнага «караля Літвы», як называлі яго у народзе, было пахавана на Замкавай гары ў Вільні. (Паводле Я. Янушкевіча.)

Т э м а 2

ЗЛУЧНІК ЯК СЛУЖБОВАЯ ЧАСЦІНА МОВЫ

2.1 Злучнік як службовая часціна мовы

З л у ч н і к — службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак і паказвае на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі.

Злучнікі, як і іншыя службовыя словы, не з'яўляюцца членамі сказа. Гэта нязменныя словы, яны не маюць фармальнага паказчыкаў для выражэння граматычных катэгорый. Не валодаюць яны і лексічным значэннем.

У мове злучнікі не могуць існаваць асобна, без самастойных слоў. Іх ужыванне магчыма толькі ў кантэксте, дзе яны выконваюць арганізацыйную функцыю.

Злучнікі служаць для сувязі аднародных членаў сказа: *Настае сур'ёзны і адказны момант у тваім жыцці* (Р. Няхай); частак складаназлучанага сказа: *Пачынае цямнець, а вокны ў большасці хат не свецяцца* (В. Вольскі); частак складаназалежнага сказа: *Квецень была такая густая і багатая, што між бела-ружовых плясткаў толькі дзе-нідзе відзеліся лісточкі* (В. Хліманаў); асобных сказаў: *Дзяцел для вясновай песні выбірае ў лесе сухі тонкі сучок і, як на туга нацятай струне, пачынае свой канцэрт. А гэта ўсё адно як ляскат металічнай талеркі* (В. Вітка). Звязваючы паміж сабой сінтаксічныя адзінкі, злучнікі паказваюць на розныя адносіны: спалучальнасць, супрацьпастаўленне, выніковасць, мэтавасць і г. д. Напрыклад, у сказе *Андрэй ведаў, што час усё змяніў, паставіў на свае месцы, што вайна напалову спаляліла яго драўлянае палескае мястэчка, што многіх равеснікаў і сяброў даўно няма на свеце, што выраслі новыя людзі, што нанова забудаваліся вуліцы* (С. Грахоўскі) злучнікі што служаць для сувязі аднародных даданных дапаўняльных частак з галоўнай, а злучнік і — для сувязі аднародных дапаўненняў (*равеснікаў і сяброў*), паказваючы на спалучальныя адносіны.

З дапамогай злучнікаў у сказ таксама могуць уключацца параўнальныя звароты: *Па ім, на гэтым цудоўным моры, навольна плыў карабель-камбайн, а побач з ім, нібы вартавыя катэры, каціліся дзве трохтонкі* (А. Шашкоў); пабочныя канструкцыі: *Багіра, калі верыць Кіплінгу, магла разважаць лепш за якога-небудзь не надта разумнага чалавека* (Я. Маўр); устаўныя канструкцыі: *Я так і не ведаю — і ніколі ўжо не зведаю, — што там здарылася* (У. Караткевіч).

Злучнікі могуць быць мнагазначнымі. Напрыклад, злучнік *калі* можа служыць для выражэння і часавых, і ўмоўных адносін: *Калі Васіль прачнуўся, у хаце яшчэ ўсе спалі* (І. Мележ). *Ураджайным будзе лета, калі снег аж да акон* (А. Бялевіч); злучнік *каб* — для выражэння мэтавых і аб'ектных адносін: *Добры гаспадар ніколі не браў у хату асіну, каб паліць у печы...* (А. Ненадавец); *І стала прасіць маладое насенне, каб вецер узяў яго з сабою і панёс у аблюбаваную даль* (Я. Колас).

2.2 Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння, паводле ўжывання, складу і функцыянальнага значэння

Злучнікі падзяляюцца на разрады з улікам паходжання, складу, ужывання і функцыянальнага значэння.

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Невытворныя злучнікі — гэта словы, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя: *а, і, ды, бо, але* і інш. З пункту гледжання сучаснай мовы гэтыя злучнікі страцілі жывыя сувязі са словамі іншых лексіка-граматычных класаў, а таму і лічацца невытворнымі.

Невытворныя злучнікі — гэта аднаскладовыя або двухскладовыя словы, якія не маюць уласнага націску і ў якасці ненаціскных складоў (праклітык) прымыкаюць да самастойных слоў у сказе: *зямля і неба; каб сустрэць; але нядоўга* і інш.

Вытворныя злучнікі — словы, якія паходзяць ад іншых часцін мовы: займеннікаў (*што, таму, таму што*); прыслоўяў (*як, ледзь, калі*); дзеясловаў (*хоць, хаця* (ад *хацець*), *хай, няхай*); назоўнікаў (*раз*); лічэбнікаў (*адно*); часціц (*ці, бы, толькі, быццам, аж*, (паўторнае) *ні*) або спалучэння розных часцін мовы (*затое* (за *тое*), *для таго каб, як бы, тым часам як, нягледзячы на тое што, з прычыны таго што* і інш.). Пераход іншых часцін мовы ў злучнікі носіць назву кан'юнкцыяналізацыі.

Паводле складу злучнікі бываюць простыя і састаўныя.

Простыя — гэта аднаслоўныя злучнікі: *а, і, ды, бо, як, каб, хоць, што, калі*. Простыя злучнікі могуць быць вытворныя (*што, як*) і невытворныя (*а, але*). Як правіла, яны поліфункцыянальныя. Напрыклад, злучнік *што* служыць для выражэння аб'ектных адносін: *Як позна зразумеў, што на зямлі бацькоў няма бязмоўных дрэў, маўклівых валуноў* (М. Танк); акалічнасных прычынных адносін: *І злосная, што ўсё не моўкне гамонка ліпнёвага дня, вяла асцярожна навокал свае невады цішыня* (К. Кірэенка); акалічнасных адносін меры і ступені: *Парыла так, што ў Куранях і навокал усё мела ў духаце* (І. Мележ); азначальных адносін: *І толькі потым, прыглядаючыся да палатна, я паступова прыходзіў да думкі, што чагосьці ўсё ж нестасе карціне* (А. Кандрусевіч).

С а с т а ў н ы я злучнікі складаюцца з двух ці больш слоў, якія выступаюць як сэнсавае і функцыянальнае цэлае. Найчасцей састаўныя злучнікі складаюцца з займеннікавых і прыслоўных слоў: *таму што, пасля таго як*; у склад састаўных злучнікаў могуць уваходзіць і назоўнікавыя словы, часам разам з прыназоўнікамі: *тым часам як, у той час як, з прычыны таго што*. Састаўныя злучнікі заўсёды вытворныя і, як правіла, аднафункцыянальныя. Напрыклад, злучнік *да таго як* мае часовае, для таго каб — мэтавае функцыянальнае значэнне: *Да таго як пачаўся дождж, мы паспелі дабежчы да дома* (А. Якімовіч). *Для таго каб паспяхова падрыхтаваць аблаву, трэба перш за ўсё даведацца, дзе адпачываюць ваўкі пасля начной вандроўкі* (В. Вольскі).

Простыя злучнікі ўласцівы ўсім функцыянальным стылям мовы, састаўныя ж выкарыстоўваюцца звычайна ў стылях пісьмовай мовы.

Паводле ўжывання злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, паўторныя і парныя.

А д з і н о ч н ы я з л у ч н і к і — словы, якія ўжыты ў сказе адзін раз (а часам і некалькі разоў, але яны не паўтараюцца пры аднатыпных сінтаксічных адзінках). Звычайна адзіночнымі выступаюць злучнікі *а, але, ды, радзей — бо, нібы, як бы і інш.:* *Ноч не паспявала нават кінуць на зямлю пялёнку халаднаватага туману, а досвітак ужо разганяў яго* (В. Грамыка). *Штосьці ад сапраўднай Поўначы мае мой край. І не дзіва, бо ён знаходзіцца на самых паўночных схілах Беларусі* (Я. Сіпакоў).

П а ў т о р н ы я з л у ч н і к і — словы, якія паўтараюцца пры кожным аднародным члене ці частцы складанага сказа. Толькі паўторнымі выступаюць злучнікі *то — то, ці то — ці то, не то — не то, ні — ні:* *Ад буйных кропель то надзімаліся, то лопаліся вялікія бурбалкі* (З. Бяспалы). *Штодня дзятлы сядзяць на дрэвах: ні мароз, ні мяцеліца, ні дождж не перашкаджаюць ім здабываць нялёгкай працаю свой хлеб* (З. Бяспалы). Злучнікі *або, ці, і, ды* могуць выкарыстоўвацца і як паўторныя (*або — або, ці — ці, і — і, ды — ды*), і як адзіночныя: *Як у люстэрка, глядзішся ты ў прыроду, чалавек, і бярэш ад яе і душэўнасць, і ласку, і мудрасць* (Я. Скрыган). У прыведзеным сказе першы злучнік *і* з'яўляецца адзіночным, ён служыць для сувязі аднародных выказнікаў *глядзішся і бярэш*; а далей пры дапамозе паўторнага злучніка

і злучаюцца аднародныя дапаўненні і душэўнасць, і ласку, і мудрасць. Як адзіночнымі, так і паўторнымі з'яўляюцца і падпарадкавальныя злучнікі каб, што, калі, як: Здаецца, аддаў бы ўсё, каб не было ў мяне такога ўспаміну, каб як-небудзь пазбыцца, выкінуць яго з галавы (Б. Сачанка). — Не можа яна пайсці і ў цэнтр сяла, каб пакланіцца помніку воінам (Я. Пархута).

П а р н ы я з л у ч н і к і — гэта спалучэнні (звычайна з двух слоў), адна частка якіх адносіцца да аднаго члена сказа (ці часткі складанага сказа), а другая да іншага: *не толькі — але і, не толькі — а і, калі — то, калі — дык, як — так і, толькі — як, не то што — а, не то што — але, а раз — то і інш.: Слова — гэта не толькі ўмоўны знак для выражэння думкі, а і мастацкі вобраз, выкліканы найважнейшымі адчуваннямі (В. Ластоўскі). Міколка расчысціў сцежку не толькі на двары, але і на вуліцы, насупраць сваёй хаты (М. Залескі). Парныя злучнікі не так часта выкарыстоўваюцца ў мове; іх функцыю могуць браць на сябе паўторныя злучнікі: *А настаўнікі былі самыя розныя як на гадах, так і на выглядзе (У. Дамашэвіч). — А настаўнікі былі самыя розныя і на гадах, і на выглядзе. Ужыванне парных падпарадкавальных злучнікаў абмежавана і пазіцыяй даданай часткі адносна галоўнай: яны выкарыстоўваюцца тады, калі галоўная частка стаіць пасля даданай, напрыклад: *Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на возера, дык яно, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе (П. Броўка).***

Паводле функцыянальнага значэння злучнікі падзяляюцца на злучальныя і падпарадкавальныя.

З л у ч а л ь н ы я з л у ч н і к і служаць для сувязі сінтаксічна раўнапраўных адзінак — аднародных членаў сказа і частак складаназлучаных сказаў, паказваючы на розныя адносіны паміж імі: *Шызы мох мерна хрумсціць пад мяккімі падэшвамі, і час ад часу хрупаюць тоўстыя сасновыя шышкі (Я. Брыль). Жывы дух цяпла і неспакою панавалі ў лесе (Х. Лялько). Дарога была пустэльная і ціхая, затое ж лес поўніўся птушыным рознагалоссем (Т. Хадкевіч). Фармальнай асаблівасцю злучальных злучнікаў з'яўляецца тое, што, размяшчаючыся паміж раўнапраўнымі кампанентамі, яны не ўваходзяць у сінтаксічную структуру ніводнага з іх.*

Аднароднасць, якая выражаецца злучальнымі злучнікамі, неаднолькавая: 1) яна можа адносіцца да сінтаксічнага ўзроўню (злучнік служыць для сувязі аднолькавых членаў сказа): *Неба*

і зямля зліліся ў суцэльным віхры снежнага пылу і цемрадзі (Я. Колас); 2) можа быць лексіка-семантычнай (злучнік службыць для сувязі розных формаў пры іх агульнай ці аднатыпнай рэфэрэнтнай накіраванасці): *гавару з паэтамі і пра паэтаў*; 3) можа быць камунікатыўнай (злучнік службыць для сувязі функцыянальна розных членаў сказа): *Дождж ідзе, і моцны. Яна вернецца, але не хутка*.

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных адзінак — частак складаназалежнага сказа: *Вось ён (стары) стаіць перад юнакамі ў цэнтры вагона, нібы хоча ўпэўніцца, ці чуваць яго марш у вагонах* (Р. Няхай). Падпарадкавальны злучнік належыць даданай частцы, разам з якой ён займае розныя пазіцыі ў адносінах да галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *За шклом падскоквае залацісты язычок агеньчыку, калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы. Калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы, за шклом падскоквае залацісты язычок агеньчыку. За шклом, калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы, падскоквае залацісты язычок агеньчыку*.

Падпарадкавальныя злучнікі што, як, нібы і інш. выкарыстоўваюцца і ў простым сказе: *Авёс шамаціць галінкамі, нібы адмыслова апрацаванымі каралямі* (П. Броўка). *Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна* (І. Мележ).

Калі падпарадкавальны злучнік выкарыстоўваецца з далучальнай функцыяй, ён можа звязваць і асобныя сказы: *Бачыць самога сябе з вялікай адлегласці бывае вельмі прыемна. Бо бачыш не проста самога сябе, а сябе найлепшага, без памылак і дакораў сумлення* (Я. Брыль).

2.3 Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў

Паводле адносін, якія выражаюцца з дапамогай злучальных злучнікаў, яны падзяляюцца на спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і далучальныя.

Спалучальныя злучнікі выражаюць адносіны пералічэння, паказваюць на адначасовае існаванне фактаў і з'яў: *і, ды* (са значэннем 'і'): *Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць, і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць нямоцна*

і супакоена шумець (Я. Сіпакоў). Толькі вялізнае вогнішча дымілася тысячамі маленькіх дымкоў ды дзе-нідзе вынікаў агеньчык сярод абгарэлай палянкі... (Я. Колас). Найбольшае пашырэнне мае стылёва нейтральны злучнік *і*, які можа быць адзіночным і паўторным. Ён злучае члены сказа: *У сяле чулася гаворка і песні* (Я. Колас); часткі складаназлучанага сказа з адносінамі адначасовасці, паслядоўнасці: *У гародчыку на двары з яблыні апала пачарнелае лісце, і паказаўся на свет адзін жоўты яблык з чырвоным бокам* (І. Пташнікаў); а таксама з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі: *Муж адчыніць акно — і ў хату ўваруцца звонкія галасы суседскіх унукаў* (Я. Пархута).

С у п а с т а ў л я л ь н ы я з л у ч н і к і выражаюць адносіны неадпаведнасці і супрацьпастаўлення: *а, але, ды* (са значэннем 'а'), *дык, аднак, адно, толькі, затое, а то, а не то, не толькі — але і, не то што — а, не то што — але ж (жа): Прырода ўмее гаварыць і ствараць і настрой, і лагоду, толькі трэба ўмець яе слухаць* (Я. Скрыган). *Хітры верабей скача вакол пасткі, зазірае ўнутр, ды лезці ў скрынку не адважваецца* (І. Навуменка).

Сярод супастаўляльных злучнікаў вылучаюцца:

1) *уласна супастаўляльны злучнік (а)*, які злучае сінтаксічныя адзінкі, у якіх з'явы, дзеянні, прыметы супастаўляюцца — паказваецца іх адрозненне: *Людзям жыць стала лепей, а рыбам горш* (У. Караткевіч). *Я хацеў стаць трактарыстам, а Міхась збіраўся вучыцца на лётчыка* (У. Вярбіла);

2) *супраціўныя злучнікі* падкрэсліваюць супрацьлеглы змест сінтаксічных адзінак: яны выражаюць адносіны супрацьпастаўлення ці супастаўлення, некаторы раз з дадатковымі адценнямі (*але, ды (=але), аднак, толькі, ж (жа)*): *Па-вясковаму няхітра, але надзейна збітая з тоўстых дошак і пафарбаваная ў цёмна-чырвоны колер трыбуна стаяла на брукаванай плошчы* (Я. Брыль). *Мушка адчайна задрыгала лапкамі, але яны ўсё больш і больш прыліпалі да кроплі* (В. Крукоўскі). *Івасю моцна захацелася паглядзець, што знаходзіцца там, за лесам, толькі гэта ніяк яму не ўдавалася* (Я. Колас). *Вясной вада сыходзіла ў балоты і паглыналася імі, цяпер жа ўсё было скавана лёдам* (В. Казько). Злучнік *а* выкарыстоўваецца пры адмаўленні аднаго з паняццяў і сцвярджэнні другога: *Маці цёпла было і ў слаба напаленай хаце, бо не дровы ў печцы грэлі яе, а словы твае, увага твая*

(Р. Барадулін). *Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца* (І. Навуменка). Злучнік *але* выкарыстоўваецца пры абазначэнні сумяшчальных паняццяў, але з адценнем абмежавання: *Усмішка не сыходзіла з яе вуснаў, але не было відаць стомы ў яе шырока раскрытых вачах* (У. Дамашэвіч). *Хата была вялікая, але не выглядала пустэльнай, халоднай і бязрадаснай* (А. Капусцін). Злучнік *аднак* па значэнні блізкі да злучніка *але*: *Усяго пабачыў і спазнаў на сваім вяку сівы беларускі гарадок над ціхаплыннай прыгажуняй Гарыню, аднак аблічча сваё не страціў, сабе ані ў чым не здрадзіў* (У. Глушакоў). Злучнік *ды* (=але) злучае сінтаксічныя адзінкі з супраціўна-абмежавальным адценнем: *Параска сіліцца вырваць свае рукі, ды не можа* (А. Пальчэўскі). Для злучніка *затое* ўласціва супастаўляльнае значэнне з адценнем замяшчэння: *Многа вады ў возера ўпадала, затое выцякала ўсяго адзіная рачулка* (А. Ненадавец);

3) *градацыйна-супастаўляльныя злучнікі* (іх яшчэ называюць двайнымі супастаўляльнымі злучнікамі) выдзяляюць адну са з’яў як больш важную: *не толькі — але і, не то што — а, не то што — але ж (жа), як — так і, не столькі — колькі*: *Згодна з народнымі ўяўленнямі, прыгажосць жанчыны заўсёды атаясамліваецца не толькі са знешнім выглядам, але і з яе працавітасцю, умельствам, густам* (М. Раманюк). *Горад шумеў як дзень, так і ноч тысячамі галасоў* (Я. Колас). *Надзея ўсміхаецца не столькі вуснамі, колькі вачмі* (В. Гапееў). Такія злучнікі аб’ядноўваюць дзве сінтаксічныя адзінкі, якія супастаўляюцца адна з другой, у якіх-небудзь адносінах параўноўваюцца, прычым гэта перадаецца часта пры дапамозе градацыі: значымасць другога кампанента ўзмацняецца, нарастае ці, наадварот, паслабляецца.

П е р а л і ч а л ь н а - р а з м е р к а в а л ь н ы я з л у ч н і к і паказваюць на чаргаванне з’яў або на рэальнасць толькі аднаго з некалькіх фактаў, падзей: *або, або — або, альбо — альбо, не то — не то, ці, ці то — ці то, ці — ці, ні — ні*. З улікам адценняў функцыянальнага значэння гэтых злучнікі падзяляюцца на дзве падгрупы: пералічальныя і размеркавальныя злучнікі.

П е р а л і ч а л ь н ы я з л у ч н і к і паказваюць на пералічэнне прадметаў, з’яў, падзей ці на іх папераменнае чаргаванне: *ні — ні, ці — ці, то — то, не то — не то, ці то — ці то*: *Бусел кранаў дзюбаю то бусліху, то буслянят, нібы стараўся разбудзіць іх* (Я. Пархута). Злучнікі *не то — не то, ці то — ці то* маюць дадатковае адценне няпэўнасці,

меркавання: *Потым бацька садзіўся за стол бліжэй да лямпы і запісваў алоўкам у шыйтку тое, што рабіў у калгасе: ці то капаў, ці то вазіў на конях, ці то складаў* (В. Гігевіч). *Далёка-далёка цягнецца вастраверхая палоска лесу, заслаўшыся сіняватаю смугою не то туману, не то дыму* (Я. Колас). *То ўзбязыць яна [дарога] на горку, то спусціцца ў лагчыну, то цёмнаю норкаю марскане ў лес, пад стрэху хмурных ялін, то абагне курган, узгорак і роўнаю палоскаю ляжа на полі...* (Я. Колас).

Размеркавальныя злучнікі паказваюць на несумяшчальнасць, узаемнае выключэнне пэўных з’яў: або, або — або, ці, ці — ці: Чайкі гуртам гуляюць над люстранай вадою, калі-нікалі пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, толькі пацярушаны іхнімі пёрцамі (Я. Брыль). *Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля* (Я. Брыль). *Хораша гэтай парой паляжаць у цяньку дрэў альбо асвяжыцца ў рэчцы* (Р. Ігнаценка).

Далучальныя злучнікі выкарыстоўваюцца для сувязі сінтаксічных адзінак, якія маюць значэнне дадатковай інфармацыі, што не прадугледжвалася раней, а ўзнікла пасля выказанай думкі: *Трэба было раскласці касцёр, каб крыху пагрэцца, ды і каля агню неяк весялей чалавеку* (І. Гурскі). Толькі далучальнымі з’яўляюцца злучнікі *ды і (дый), і то, ды і то, прытым, прычым: Не ўмеў ён [Самуцік] любіць зямлю, ды і працаваць ленаваўся* (Я. Зазека).

У функцыі далучальных могуць выступаць амаль усе злучальныя злучнікі. Калі злучальны злучнік звязвае самастойныя сказы ці далучае да асноўнай часткі сказа ўстаўную канструкцыю, ён заўсёды мае далучальнае функцыянальнае значэнне: *Зямля, ніколі не паўтараючыся, дае свой адменны пах кожнай кветачцы, кожнай расліне, кожнай ягадзе, хоць усе яны, калі ўважліва ўдумацца, пахнуць толькі зямлёю. Ды яшчэ, можа, сонцам, небам, ветрам і ўсімі чатырма парамі года* (Я. Сіпакоў). *Мядзведзь (а іх у запаведніку шмат) таксама не супраць таго, каб паласавацца тлустым бабровым мясам* (В. Вольскі).

Падпарадкавальныя злучнікі могуць стаяць і ў сярэдзіне, і ў пачатку складанага сказа. Яны цесна зліваюцца з даданаю часткай, паказваючы на розныя сэнсавыя адносіны

паміж ёю і галоўнай часткай складаназалежнага сказа. Гэта могуць быць адносіны тлумачэння, прычыны, часу, умовы, мэты, уступкі, параўнання, выніку. З улікам гэтых адносін падпарадкавальныя злучнікі падзяляюцца на наступныя групы:

– тлумачальныя злучнікі (*што, як, чым, нібы і інш.*): *Шчыра прызнаюся, што няма для мяне найшчаслівейшых хвілін, як ехаць дадому, да маці...* (В. Дайліда). *Потым заўважаеш, як пад цяжарам пладоў апусцілі на падпоры сваё зялёнае крылле сады* (Я. Сіпакоў);

– прычынныя злучнікі (*бо, таму што, паколькі, з прычыны таго што, а то, як, з-за таго што, затым што*). Найбольшае пашырэнне маюць злучнікі *бо і таму што*; злучнікі *што, затым што* ўласцівы гутарковай мове, з прычыны таго *што, паколькі* — кніжнай мове: *Васіль стараецца ісці як мага хутчэй, бо спіну прабірае мароз* (І. Навуменка). *Віцька не паспеў добра ўпэўніцца ў гэтым, бо з возера данесліся да яго нейкія незвычайныя гукі* (А. Кулакоўскі). *Возера ўжо тады называлася Лебядзёўка, таму што пасярэдзіне яго, на востраве, парослым высокім густым лесам, здаўна жылі лебедзі* (А. Ненадавец);

– часавыя злучнікі (*калі, як, пакуль, ледзь, чуць, толькі, чуць што, тым часам як, з таго часу як, пасля таго як, перш чым, як толькі, чуць толькі, абы толькі*): *А назаўтра, ледзь толькі пабялелі на небе зоркі, браты выйшлі з дому* (Я. Колас). *Як толькі падняліся ў паветра, танклявая сцюардэса ў чорным плаці з белым каўнерыкам абвясціла, што ляцець мы будзем высока, бо па ўсёй дарозе воблачна* (Я. Скрыган). *Раніцай, чуць толькі паказалася сонца, хлопцы пашыбавалі ў лес* (С. Александровіч). *Мы набралі сухіх камячкоў гразі і пачалі шпурляць іх, як толькі ластаўкі абміналі нас* (А. Пальчэўскі). Найчасцей выкарыстоўваюцца злучнікі *калі, як, пакуль*; састаўныя злучнікі больш пашыраны ў кніжнай мове, а злучнікі *чуць што, як што* — у гутарковай мове;

– умоўныя злучнікі (*калі, калі б, каб, як, як бы, абы, раз, толькі, калі — то, калі — дык, як — то, раз — то*). Умоўныя злучнікі могуць паказваць на рэальную ўмову, а ў спалучэнні з часціцамі *б, бы* — на нерэальную ўмову (меркаванне, сумненне): *Калі ёсць акрайчык хлеба, Васіль заўсёды палуднуе на верасах* (І. Навуменка);

– мэтавыя злучнікі (*каб, для таго каб, дзеля таго каб, з тым каб, абы*): *Вось чаму так радасна было ісці ўсё далей і далей, каб зведаць невядомае, убачыць нябачнае* (Я. Колас);

– уступальныя злучнікі (*хоць, хоць бы, хай, няхай, хіба, нягледзячы на тое што*): *Лемяшэвіча апанаваў нейкі смутак, хоць на свой ранішні настрой ён не мог паскардзіцца* (І. Шамякін). Стылёва нейтральным выступае злучнік *хоць*: *І тады яшчэ больш цягнула холадам ад сырых лагчын, ад зацененых густымі елкамі ўпадзін з астаткамі наздраватага лядку, хоць на дварэ быў ужо канец красавіка* (У. Дамашэвіч). Злучнікі *хіба, хай, няхай* уласцівы гутарковаму стылю, а састаўны злучнік *нягледзячы на тое што* — кніжнай мове;

– параўнальныя злучнікі (*як, чым, што, бы, як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам, чым — тым*): *Раптам над маёю галавою нешта гучна лопае, бы хто ляскае дубцом па ссохлай пыльнай зямлі* (В. Быкаў). Злучнік *як* найбольш пашыраны, ён звязвае сінтаксічныя адзінкі са значэннем рэальнага, канкрэтнага параўнання, а злучнікі *як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам* — са значэннем меркавання, нерэальнасці: *Лёгкаю, цёплаю смугою, нібы сумам, засцілаліся ціхія далечы з іх лясамі і сіняватымі кудзеркамі далёкіх гаёў і пералескаў* (Я. Колас);

– выніковыя злучнікі (*так што, то, дык*): *Зерне ў зямлі, то яно і ўзыдзе* (К. Чорны).

2.4 Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў

Падпарадкавальныя адносіны ў сказе могуць выражацца не толькі праз злучнікі, але і злучальныя словы. **З л у ч а л ь н ы я с л о в ы** — гэта знамянальныя словы, якія служаць сродкам сувязі дадзенай часткі з галоўнай і выконваюць адначасова ролю членаў сказа. Злучальнымі словамі, як правіла, выступаюць адносныя займеннікі *хто, які, каторы, чый, колькі* і прыслоўі — *дзе, куды, адкуль, чаму* і інш.: *Чалавек павінен бачыць такую раніцу, якую дае яму прырода* (Б. Сачанка). *Вось так і хочацца прыгадаць кожны куточак, кожную сцяжынку, узгорачак і лагчынку, дзе над люстрам блакітнага нашага азярка зіхацяць празрыстыя воблакі* (М. Хведаровіч). *На роднай зямлі ёсць такія крыніцы, адкуль выцякае гаючы бальзам* (М. Машара). *Відаць, чалавек, чые боты стаялі на ганку, быў гіганцкіх памераў* (У. Караткевіч).

У першым сказе *якую* з'яўляецца злучальным словам — займеннікам, які ўжываецца замест слова *раніцу* першай часткі і выконвае ролю дапаўнення ў даданай частцы; у другім сказе *дзе* — злучальнае слова — прыслоўе, якое выконвае ролю акалічнасці ў даданай частцы; у трэцім сказе *адкуль* — злучальнае слова — прыслоўе, якое ў даданай частцы выступае ў ролі акалічнасці; у чацвёртым сказе *чыё* — злучальнае слова — займеннік, які ў даданай частцы мае функцыю азначэння.

Словы *бо, каб, таму што, быццам, нібы, хоць, як толькі, чым — тым, раз і інш.* заўсёды з'яўляюцца толькі злучнікамі. Словы *хто, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль, дакуль, колькі* — толькі злучальнымі словамі. А злучальныя словы *што, чым, як, калі, пакуль* могуць быць аманімічнымі з адпаведнымі злучнікамі: *Увесну дзве пары буслоў, што вярнуліся з выраю, пачалі барацьбу за старое гняздо* (Я. Крамко). — *Адчувалася, што на ноч бярэцца добры марозік* (В. Блакіт); *Здарылася гэта яшчэ ў той час, калі буслы ў наш край рэдка прыляталі* (К. Каліна). — *Калі хочаце ўбачыць сябе вачыма дзяцей, прыгледзьцеся да іх гульняў* (В. Вітка); *Пракурор падняўся, не чакаючы, пакуль яму дадуць слова* (Я. Скрыган). — *Пакуль Грынька на вуліцы пад дрэвам іграў на скрыпачцы, Захарка заскочыў у кнігарню і вярнуўся з кніжачкай пад камиўлякаю* (В. Карамазяў).

Для таго, каб адрозніваць злучальныя словы ад аманімічных злучнікаў, трэба кіравацца наступным:

– злучальныя словы заўсёды з'яўляюцца членамі сказа (да іх можна паставіць пытанне), а злучнікі — не з'яўляюцца: *Толькі прывычнае вока магло распазнаць, што гэтая раслінка стане з часам дрэвам, тым заўсёды зялёным дрэвам, што завецца хвояю* (Я. Колас). У першым выпадку слова *што* з'яўляецца злучнікам, а ў другім — злучальным словам (адказвае на пытанне *што?*) і выконвае ролю дзейніка ў даданай азначальнай частцы);

– на злучальныя словы падае лагічны націск, а злучнікі не маюць яго: *Не пытаюся, у якім краі вы [журавы] пакінулі мае леты, ведаю, колькі было іх, і не пытаюся, колькі будзе* (М. Стральцоў). *Наляцеў пругкі струмень — я спыніўся і заплюшчыў вочы, спрабуючы зразумець, чым пахне вецер* (У. Аляхновіч). Словы *(у) якім, колькі, чым* лагічна выдзяляюцца;

– злучальнае слова нельга апусціць без страты значэння сказа; злучнік можна апусціць, што істотна не зменіць сэнсу выказвання:

Вырваў Толік калкі, раскідаў кавалкі дзёрну і адчуў, як вольна ўздыхнула вадзіца, удзячна зашаптала хвалямі (М. Янчанка). — Чэрвень за дзень усюды пабывае: паглядзіць, як у лесе даспяваюць сунічкі, загляне ў вожыкаву схованку, пацікавіцца, як гадуюцца малыя важаняткі (К. Каліна);

– злучальнае слова можна замяняць сінанімічнымі злучальнымі словамі (*што* — на які, якая, якое, якія, каторы): *З жудасным трэскам і грукатам грывнула на пясок вялікая разгалістая сасна, што (якая) расла на самым беразе (В. Вольскі) або блізкімі спалучэннямі (як — на якім чынам, у якой меры, ступені): Хочаш ведаць, як (якім чынам) круціць мяцеліца і як яна выглядае? (М. Янчанка);*

– да злучальных слоў, як правіла, можна дадаць часціцы *ж (жа)*, іменна: *Цэлы дзень Мацей хадзіў на слядах, прыглядаўся, дзе дзікі капаліся ў снезе, дзе адпачывалі, чытаў на слядах, як (як жа) паводзіў сябе і воўк (З. Бяспалы);*

– злучальныя словы *што*, чым могуць ужывацца з прыназоўнікамі, а злучнікі не спалучаюцца з прыназоўнікамі: *Дзяўчынка, відаць, зразумела, пра што яны гутарылі (У. Шахавец);*

– злучнік *як* часам можна замяніць іншымі злучнікамі (*што*, чым): *Няма на свеце большае пашаны, як (чым) жыць з народам думкаю адной (А. Звонак). Васько добра бачыў, як (што) снегіры порстка пераскоквалі з галінкі на галінку, нешта шукаючы на іх (А. Асіпенка). Злучнік як можна і апусціць: Васько добра бачыў: снегіры порстка пераскоквалі з галінкі на галінку, нешта шукаючы на іх;*

– злучнікам *калі* далучаюцца да галоўнай часткі сказа толькі даданыя акалічнасныя часткі часу і ўмовы: *Тут вербы схіляюцца нізка, калі ім паклоніцца госць (Я. Пушча). Злучнік калі ў некаторых выпадках можна замяніць рускім злучнікам *если* (у рускай мове *если* з’яўляецца толькі злучнікам, а злучальным словам не бывае): Праца становіцца вялікім выхавацелем, калі (если) яна арганічна ўваходзіць у духоўнае жыццё дзіцяці (В. Вітка) ці іншым часавым злучнікам, напрыклад, у той час як: *Калі (у той час як) Мацей выйшаў на двор, неба на ўсходзе толькі крыху пасвятлела (З. Бяспалы). Злучальнае слова (прыслоўе) калі звязвае з галоўнай часткай даданыя дапаўняльныя і азначальныя часткі, выступае ў даданай частцы ў ролі акалічнасці часу (адказвае на пытанні калі?, у які час?),**

замяняецца сінанімічнымі прыслоўямі (напрыклад, *учора, калісьці, сёння*): *Я не ведаю, калі буду вольны* (К. Крапіва);

– даданую частку, якая ўводзіцца ў складаназалежны сказ пры дапамозе злучальных слоў *калі, як, чым*, можна перабудаваць у пыталны сказ: *Пытанне гэтае сын задаў яму яшчэ ў той далёкі нядзельны ранак, калі гулкі стрэл ускалыхнуў чаромхавыя кусты* (А. Кандрусевіч). — *Калі гулкі стрэл ускалыхнуў чаромхавыя кусты?* — *У той далёкі нядзельны ранак*;

– злучнік *чым* выкарыстоўваецца для сувязі галоўнай часткі з даданай параўнальнай ці супастаўляльнай: — *Ну, праца не на мне, я лепей паляжу ці пад страхой дзе-небудзь павішу, чым дрэва пілаваць у зімнія завеі* (М. Скрыпка). Злучальнае слова *чым* звязвае галоўную частку з даданай дапаўняльнай ці даданай дзейнікавай: *Ён даўно думаў, чым можна было суцешыць сястру* (У. Клімовіч). *Усё, чым быў ахоплены Ян учора, знікла...* (А. Кавалеўскі);

– злучальнае слова *пакуль* выкарыстоўваецца для сувязі галоўнай часткі з даданай дапаўняльнай: *Чалавек пачакаў, пакуль у вокнах запалілася святло* (К. Чорны). Злучнік *пакуль* звязвае галоўную частку з даданай акалічнаснай часу і даданай далучальнай: *Не збаіцца ніхто самай лютае смерці, пакуль кліча ў жыццё нас матуліна сэрца* (К. Кірзенка). *У горадзе яны праблылі амаль да самага вечара, пакуль не захацелася есці* (Т. Хадкевіч).

Злучнікі могуць уступаць у сінанімічныя адносіны, адрозніваючыся паміж сабой адценнямі лексічнага значэння, стылістычнай і экспрэсіўнай характарыстыкамі.

Злучнікі могуць утвараць сінанімічныя рады пры выражэнні:

– параўнальных адносін (*быццам — нібы — як бы*): *І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, быццам іх і не было.* — *І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, нібы іх і не было.* — *І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, як бы іх і не было*;

– часавых адносін (*калі — у той час як — пасля таго як, ледзь — чуць — толькі*): *Калі сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня* (І. Мележ). — *У той час як сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня.* — *Пасля таго як сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня; Рана, рана маці ўстала, ледзь успыхнулі зарніцы* (Я. Брыль). — *Рана, рана маці ўстала, чуць успыхнулі зарніцы.* — *Рана, рана маці ўстала, толькі успыхнулі зарніцы*;

– прычынных адносін (*таму што — бо*): *Весела звiняць ручайкі, таму што прыйшла вясна* (Б. Мікуліч). — *Весела звiняць ручайкі, бо прыйшла вясна*;

– суб'ектных адносін (*быццам — што*): *Здавалася, быццам сама зямля тут дзiвілася сваёй сіле* (У. Краўчанка). — *Здавалася, што сама зямля тут дзiвілася сваёй сіле*;

– супраціўных адносін (*аднак — але — ды*): *Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапiўшыся за край вагона, аднак гэта не памагала...* (Я. Сiпакоў). — *Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапiўшыся за край вагона, але гэта не памагала.* — *Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапiўшыся за край вагона, ды гэта не памагала.*

2.5 Марфалагічны разбор злучнікаў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Часціна мовы. 2. Разрад паводле паходжання. 3. Разрад паводле структуры. 4. Разрад паводле спосабу ўжывання. 5. Разрад паводле функцыянальнага прызначэння. 6. Якія сінтаксічныя адзінкі звязвае паміж сабой.

У з о р

Прырода выхоўвае чалавека, натхняе і аберагае, хоча, каб ён быў адным цэлым з ёю (П. Сабіна).

І — злучнік, невытворны, просты, адзіночны, злучальны (спалучальны), звязвае аднародныя члены сказа.

Каб — злучнік, невытворны, просты, адзіночны, падпарадкавальны (тлумачальны), звязвае часткі складаназалежнага сказа.

Гласарый

Адзіночныя злучнікі — словы, якія ўжыты ў сказе адзін раз (а часам і некалькі, але яны не паўтараюцца пры аднатыпных аднародных членах ці частках складанага сказа).

Вытворныя злучнікі — словы, якія паходзяць ад іншых часцін мовы.

Далучальныя злучнікі выкарыстоўваюцца для сувязі сінтаксічных адзінак, якія маюць значэнне дадатковай інфармацыі, што не прадугледжвалася раней, а ўзнікла пасля выказанай думкі.

Злучальныя злучнікі служачы для сувязі сінтаксічна раўнапраўных адзінак — аднародных членаў сказа і частак складаназлучаных сказаў, паказваючы на розныя адносіны паміж імі.

Злучальныя словы — гэта знамянальныя словы, якія служаць сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай і выконваюць адначасова ролю членаў сказа.

Злучнік — службовая частціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак і паказвае на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі.

Невытворныя злучнікі — гэта словы, якія не суадносяцца з іншымі частцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя.

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных адзінак — частак складаназалежнага сказа.

Парныя злучнікі — гэта спалучэнні (звычайна з двух слоў), адна частка якіх адносіцца да аднаго члена сказа (ці часткі складанага сказа), а другая — да іншага.

Паўторныя злучнікі — словы, якія паўтараюцца пры кожным аднародным члене ці кожнай частцы складанага сказа.

Пералічальна-размеркавальныя злучнікі паказваюць на чаргаванне з’яў або на рэальнасць толькі аднаго з некалькіх фактаў, падзей.

Простыя злучнікі — гэта аднаслоўныя злучнікі.

Спалучальныя злучнікі выражаюць адносіны пералічэння, адначасовае існаванне фактаў і з’яў.

Супастаўляльныя злучнікі выражаюць адносіны неадпаведнасці і супрацьпастаўлення.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі лексіка-семантычнымі, граматычнымі і функцыянальнымі прыметамі характарызуюцца злучнікі?
2. Адзінкі якіх сінтаксічных узроўняў звязваюць злучнікі?
3. Што адрознівае злучнікі і злучальныя словы?
4. Як падзяляюцца злучнікі паводле марфалагічнай будовы, структурнага складу, спосабу ўжывання, функцыянальнага прызначэння?
5. Ці можа кампанент састаўнога злучніка вылучацца лагічным націскам?
6. Якія частціны мовы могуць пераходзіць у злучнікі? Што такое кан’юнкцыяналізацыя?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Якія з пададзеных ніжэй азначэнняў злучніка як частціны мовы найбольш дакладныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Злучнік — непаўназначнае службовае слова, якое звязвае лексемы ў сказе, а сказы ў тэксце, выражае паміж імі граматычныя і семантычныя адносіны, выконвае сінтаксічную, арганізацыйную ролю (Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мн. : Інтэрпрэссэрвіс : Кн. Дом, 2003. С. 232).

2. Злучнікі — гэта службовыя словы, якія ўжываюцца для падпарадкавальнай ці спалучальнай сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа і самастойных сказаў) і паказваюць на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі (Лукашанец А. А. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Мн. : Беларус. навука, 2007. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. С. 333).

3. Злучнік — службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа, самастойных сказаў, абзацаў тэксту) і паказвае на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі (Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія : вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін.-таў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. 2-е выд., дапрац. Мн. : Выш. шк., 1980. С. 215).

Заданне 2. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Выпішыце злучнікі, пазначце, якія сінтаксічныя адзінкі яны звязваюць.

Усё лета перад хатай Чарнушкаў ціха грэлася на сонцы маладзенькая, з тонкім, як дубец, камлём рабіна. Ніхто ў Куранях, бадай, не заўважыў, калі і хто пасадзіў яе, не бачылі як трэба яе і тады, калі яна красавіцкай раніцай апанулася ў лёгкае празрыста-зялёнае плацце з кволых, рэзных лісточкаў. Дні за днямі цікаўна, але нясмела глядзела яна на вуліцу, на ўсіх, хто праходзіў міма, — сціплая, непрыкметная, за нязграбнымі плотам, блізка ад вялікіх дрэў. Ніхто не даваў ёй ніякай увагі, мылі яе, песцілі толькі цёплыя дажджы ды любілі шумець маладым лісцем вятры. Людзі ж яе як бы не заўважалі, спачатку таму, што проста не прыкмецілі, а потым таму, што непрыкметна прывыклі.

І неспадзявана адбылося незвычайнае: ціхая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазырчэла яркім, кідкім характам, гарачым полымем агністых гронак. І не адны вочы, не абьякавыя, не ачарсцвелыя ў жыццёвых пакутах да характава, глядзелі здзіўлена, зачаравана: «Глядзі ты!..».

Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна. Яшчэ, здаецца, учора была гарэза, падлетак, а вось ужо, глядзіце — у самай добрай пары дзяўчына, у самай красе сваёй! Калі толькі вырасла! (І. Мележ.)

Заданне 3. Спішыце сказы. Падкрэсліце злучнікі; вызначце іх разрад паводле паходжання (невыворныя, вытворныя), структуры (простыя, састаўныя) і спосабу ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя).

1. Апануты ён быў у вянгерку цёмна-шэрага колеру з белымі шнурамі і чорнымі бліскучымі гузікамі (А. Мальдзіс). 2. Вось што добра — вада цёплая. Не студзіць ног, не гоніць дрыжыкаў па целе, як у іншыя дні ўвосень або зімою, калі ад халодных мокрых ануч аж дух займае (І. Мележ). 3. Прыцьмелая далячынь за полем і станцыяй паціху асядала ў слотных вечаровых прыцемках, але паблізу яшчэ было досыць відна, каб іх маглі ўбачыць здалёк (В. Быкаў). 4. На зямлі дарога, як само жыццё: відна толькі каля ног, але ж і заве-заывае яна ўдаль (К. Чорны). 5. Чалавецтва нават не баіцца смерці, таму што верыць у вечнае жыццё душы (Л. Дайнека). 6. Я не ведаў і ведаць не мог, што гэта ў нас была апошняя сустрэча, але зноў жа як быццам штосьці прадчуваў, бо развіталіся мы не так сабе, а нібы надоўга — урачыста неяк, абняўшыся (Я. Брыль). 7. Раніцаю стала вядома, што нікага цягніка ні сёння, ні заўтра не будзе, бо партызаны падарвалі на нашым перагоне чыгуначны мост (Б. Сачанка). 8. Як рашыў, так і зрабіў — выкінуў з душы, з памяці, нібы і не ведаў ніколі такой... (І. Мележ).

Заданне 4. Знайдзіце ў сказах вытворныя злучнікі. Вызначце, ад якіх часцін мовы яны паходзяць.

1. Успомні, ці зрабіў ты сёння што добрае (Г. Васілеўская). 2. На дварэ было так холадна, хоць стаяла яшчэ лета (Я. Колас). 3. А трэба сказаць, што вясна таго году была няўдалая (К. Каліна). 4. З высокай ліпы мне відаць, як за лес апускаецца чырвонае сонца (А. Бялёвіч). 5. Трэ Кастрычнік лён, аж кастрыца ляціць стаўбцом (К. Каліна). 6. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыпнуць дажджом, знячэўку скажа аб сабе гуллівымі перакатамі гromу (Я. Брыль). 7. Ці можам нашым сінічкам памагчы? Вядома. І вельмі проста, толькі не трэба чакаць самай зімы (Я. Піноўскі). 8. Хоць на календары яшчэ тыдзень да восені, збіраюцца ў цёплыя краіны буслы (В. Казько). 9. Але ў яго музыцы не чулася ўжо ні жаваранкавых сярэбраных званочкаў, ні

ласкавага ластаўчынага шчабятання, ні вясёлых перасвістаў драздоў (Я. Пархута). 10. Мала ведаць, трэба дамагацца, раз ты чаго хочаш. На гэтым свет стаіць і стаяць заўсёды будзе (К. Чорны).

Заданне 5. Прачытайце сказы. Выпішыце злучальныя злучнікі, размеркаваўшы іх па групам: спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя.

1. Не раз і не два яна ўяўляла, як аднаго разу знойдзе шмат даляраў, пасля чаго ні ў бацькі, ні ў маці не будзе пытаць грошай ні на модныя туфелькі, ні на дарагое паліто, ні на дыскатэку (А. Якімовіч). 2. І праўда, не толькі галава была светлая ў Петрыка, але і залатыя рукі (Б. Сачанка). 3. Нібы нехта кідаў у чорныя прасцягі ночы прыглушаныя словы ці то просьбы, ці то адчаю, ці гарачага закліку да справы, да помсты (М. Лынькоў). 4. І не надта верыцца, што гэтыя грыбы на сталі, а не дзе-небудзь пад хвойкаю ці бярозкаю (В. Казько). 5. Але ў зарасніку было ціха, толькі шархацеў голлем вецер ды нейкая карова, мусіць, залезшы ў куст, воддаль трашчала суччом (В. Быкаў). 6. Рака плюхала так, як і раней, але вада ў ёй пачала фарбавацца ў ясныя, блішчатыя колеры (К. Чорны). 7. Вылецеў з лесу і залапатаў крыллем кажан, чорны, ён добра быў відаць у сівым тумане (І. Пташнікаў). 8. Дождж на дварэ пачынаў сціхаць, затое ўзняўся і абяцаў зрабіцца яшчэ больш моцным нізавы вецер (У. Караткевіч). 9. Грамата некалі вісела ў прасценку між вокнаў, пасля яе знялі, хацелі спаліць, ды Сцепаніда не дала — прыбрала ў куфар (В. Быкаў). 10. Штаны былі не то шэрыя, не то жоўтыя: іх хацелі неяк паднавіць, пафарбавалі, але фарба аказалася з фокусамі, узялася няроўна, а лапіны вымалявала зусім інакш, пад спелую цыбулю (І. Мележ).

Заданне 6. Знайдзіце ў сказах адзіночныя, паўторныя і парныя злучнікі і вызначце, якія сінтаксічныя адзінкі яны звязваюць.

1. Трапяткія агні кастроў выхоплівалі з ранішняга сутоння бледна-пунсовыя, ненатуральныя твары, адкідвалі на стапаны людзьмі і коньмі гразкі снег фантастычныя цені, якія ўвесь час калываліся, рухаліся, то перамешваліся і зліваліся ў адно, ствараючы яшчэ больш вычварныя малюнкi, то зноў разыходзіліся... (А. Федарэнка). 2. Янка

загергетаў нешта зноў, заматляў рукамі, ці не разумеючы, ці не згаджаючыся, але яна яшчэ ўслухалася ў цішыню лесу і нетаропка пайшла хмызняком да гасцінца (В. Быкаў). 3. Цюльпан так высока трымаў свой тупы, выгнуты ўгору нос і крочыў так смела і рашуча, што перад ім усе расступаліся (А. Кулакоўскі). 4. Турботы было не толькі нагам, але і рукам: вакол хмарамі звінелі, апаноўвалі асатанелья камары, амаль безупынна даводзілася адмахвацца ад іх, біць (І. Мележ). 5. — Зося жывая! Божачка мой! — зусім па-старэчы не то ўскліпнула, не то засмялася Клаўдзія Сідараўна і зрабіла круг па хаце, як бы нечага шукаючы (І. Шамякін). 6. Усе мы былі або малыя, або самыя злённыя падросці (К. Чорны). 7. Аднак, каб трымаць сябе дастойна перад дзедам і не паказаць віду, што яму дужа баліць, што ён вельмі напалохаўся, Міколка важна распытваў дзеда, з якой прычыны «арудзія» разляцелася на кавалкі (М. Лынькоў). 8. Колькі яна патраціла сілы, каб ні словам, ні рухам не выдаць сябе перад Шыковічамі (І. Шамякін). 9. Калі добра пахадзіць з лета да восені, то ўсё ж нешта збярэцца перабіць нішчымніцу (І. Мележ). 10. Гэта была хада таго, хто прывык да таго, каб доўгі час бачыць перад сабою тое, з чым трэба хутчэй расквітацца, каб пасля гэтага мець што лепшае (К. Чорны).

Заданне 7. Спішыце сказы, падкрэсліце злучнікі; у дужках абазначце, які злучнік — злучальны ці падпарадкавальны.

1. Ці то ад страху, ці то ад нервовага напружання яе раптам праняло дрыжыкамі (А. Якімовіч). 2. На двары — ад белага снегу і зорнага неба — было відней, чым у хаце (А. Федарэнка). 3. Спярга было нават смешна, як два рускія, быццам ляніва, напаўсілы пачалі біцца, але хутка кінуліся разнімаць іх, бо тыя так разлютаваліся, што ледзьве не скрывавілі адзін аднаго (В. Быкаў). 4. Нешта перамянілася не то ў ім, не то ў пушчы, ён не мог зразумець (В. Казько). 5. Затое Міканор, які ўвайшоў першы і стаяў наперадзе, паводзіў сябе так, быццам быў у сваёй хаце (І. Мележ). 6. Яраш, пасміхаючыся з яго дзівацтваў, ледзь пераканаў, што тут рыба не бярэцца і сядзецц на гэтым месцы — марна траціць час (І. Шамякін). 7. Ёсць яшчэ познія маліны, але пачырванела ўжо мядзведжае вушка, пачалі чарнецц ажыны (І. Пташнікаў). 8. Тады сонны месяц глянуў, каб развітацца з зямлёй (К. Чорны). 9. Як быццам холадам,

ледзяным і бязлітасным, напоўніўся пакой (Л. Адамовіч). 10. І ён думаў, што трэба ўсё ж дабрысці туды, паглядзець, хоць бы памацаць зямельку, якая некалі абяцала яму столькі радасці, а дала — адно гора (В. Быкаў).

Заданне 8. Размяжуйце падпарадкавальныя злучнікі па відах адносін, якія яны могуць выражаць паміж галоўнаю і даданаю часткамі: тлумачальныя, прычынныя, часу, умовы, мэты, параўнання, выніку.

Што, таму што, чым, хоць бы, нібы, бо, паколькі, з-за таго што, бы, затым што, калі, як, пакуль, ледзь, чуць, чуць што, пасля таго як, перш чым, нібыта, як толькі, як быццам, абы толькі калі, калі б, быццам, каб, абы, раз, толькі, для таго каб, чуць толькі, дзеля таго каб, з тым каб, хоць, тым часам як, няхай, хіба, з таго часу як, нягледзячы на тое што, як бы.

Заданне 9. Прачытайце сказы. Вызначце, якія адносіны паміж галоўнай і даданаю часткамі выражаюць падпарадкавальныя злучнікі: тлумачальныя, прычынныя, часавыя, умоўныя, уступальныя і інш.

1. Жанчына, відаць, хацела ўзняць на суседа вочы, каб адказаць на яго добрыя словы, але чамусьці не здолела зрабіць гэтага (А. Кулакоўскі). 2. Хадоська зняла яго руку з плеч, але мякка, так, для прыліку, таму што так трэба было на людзях, такі быў звычай (І. Мележ). 3. Раман заўважыў, што маці згорбілася, пастарэла, а яе каштанавыя валасы пасівелі (А. Якімовіч). 4. Хоць, здаецца, і не так далёка гэтая краіна ад Беларусі, і славяне там жывуць, аднак паглядзець было на што (Б. Сачанка). 5. Гэтая нечакана ім заўважаная прыкмета світанку ўзварушыла яго болей, чым калі б ён убачыў людзей (В. Быкаў). 6. Усё было б прыгожа, калі б там, каля фундаментаў гэтых хат, не ляжалі ўпокат ссечаныя яблыні, якіх яшчэ не паспелі сцягнуць, схаваць ад майго і людскога вока (В. Казько). 7. Над ім чырванаватае ад зары неба, відаць, там воблакі, бо над галавой неба чыстае, як і днём, калі без аддухі смаліла сонца (І. Пташнікаў). 8. У калідоры раптам пачулася лёгкае тупаценне, быццам козачка прабегла (Л. Дайнека). 9. Ніхто ў Куранях, бадай, не заўважыў, калі і хто пасадзіў яе, не бачылі як трэба

яе і тады, калі яна красавіцкай раніцай апранулася ў лёгкае празрыста-зялёнае плацце з кволых, рэзных лісточкаў (І. Мележ). 10. Гальштук да таго пазацяганы, што відаць жывыя ніткі на ім (М. Лынькоў).

Заданне 10. Спішыце, адрозніце злучнікі ад злучальных слоў, вызначце іх асаблівасці і ролю ў структуры сказа.

1. Што гэта за дарожка, можна меркаваць хоць бы з таго, што ездзілі па ёй смела толькі ў маразы, калі і непразная твань навокал рабілася цвёрдая, як ток, ці ўлетку, калі дарожка перасыхала (І. Мележ). 2. Над зялёнымі жытнімі каласамі таўкуць мак і звяняць камары — цененька-цененька, як вецер увосень за акном у саломіну (І. Пташнікаў). 3. У горадзе, калі яны гулялі разам, на іх з усмешкамі азіраліся, а сябры жартавалі з іх і расказвалі анекдоты (І. Шамякін). 4. Яна нават не заўважала, як балюча даймала гэтым сваю маўклівую ахвяру (І. Чыгрынаў). 5. Што за жаданні былі ў нас, няўжо каханню трэба, каб былі толькі яно і цэлы свет? (М. Стральцоў) 6. Хіба прасочыш за таварным вагонам, куды ён ідзе, дзе ён спыніцца пад пагрузку (М. Лынькоў). 7. Разведвалі, як і што ў наваколлі, слухалі скаргі, давалі парады, праводзілі сходы (У. Карпаў). 8. Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы царквы — самай высокай будыніны ў наваколлі (І. Чыгрынаў). 9. Ранішняе сонца, што чырвоніла хвойнік угары, яшчэ не магло прабіцца да нізу, да зямлі, і на рэдкай траве тут мутна трымалася раса, а на пяску значыліся вільготныя цемнаватыя плямы (І. Мележ). 10. З таго часу, калі загарэліся белыя свечкі квецені, ён з цікавасцю сачыў, як завязваліся, развіваліся і як цяпер растуць плады каштана, маленькія, яшчэ зялёныя, з ледзь прыкметнай насечкай (І. Шамякін). 11. Напоўнены дымам лес, лес, дзе ніколі не пачуеш мяккага пошуму дрэў, здавалася, хацеў як найхутчэй вышпурнуць людзей і іхнія машыны ў чыстае поле (Л. Дайнека). 12. Стары па музыцы стараўся ўявіць сабе твар кампазітара, адгадаць, што ён тады думаў, як складаў сваю музыку (К. Кірэенка).

Заданне 11. Спішыце. Ахарактарызуйце сродкі сувязі частак у складана-залежных сказах. Падпарадкавальныя злучнікі падкрэсліце адной рыскай, а злучальныя словы — дзвюма.

1. Справы яго ішлі выдатна, усё, што яму хацелася, ён меў, ні ў чым не адчуваў патрэбы (Б. Сачанка). 2. Але ж мінулі гады, за якія, мабыць, сышлі на той свет старыя, павырасталі малыя (В. Быкаў). 3. У цёмнай журбе, уначы, калі паглядзеў ён на дзясяткі чорных, выскаленых твараў, у зрэнках яго вачэй успыхнуў аганёк (В. Каваль). 4. Ён жа мужык, гаспадар, а які мужык, гаспадар адмовіцца ад зямлі, што добра родзіць, ад саду, які даўно тут пасаджаны (В. Казько). 5. Кемны быў, фантазіраваў, дзе і як пажывіцца ды за чужое (Г. Далідовіч). 6. Многія дні людзі жылі, як на пляце, які злая нягода адарвала ад берага і занесла ў мора, — трэба чакаць адно, калі спадарожны вецер ці лёс зноў падгоніць да зямлі (І. Мележ). 7. Сказала жартам і сама ж адчула, як трывожна ёкнула сэрца (І. Шамякін). 8. З календара перад вайной лісткаў не зрывалі, ён і астаўся; вісеў усе тры гады на сцяне пад ходзікамі, аж пакуль у апошнюю блакаду не згарэў разам з хатай (І. Пташнікаў). 9. Недзе ў хмарах зайшло сонца, бо на дварэ неўзаметку пашарэла, і ўжо, пэўна, зусім нямнога заставалася да восеньскіх пацёмак (І. Чыгрынаў). 10. Я не люблю цябе ўспамінаць, таму што, не будзь таго года, мне, можа, жылося б намнога лягчэй (В. Іпатава).

Заданне 12. Спішыце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. У засушлівыя гады, **калі** не радзіла жыта, бульба ратавала людзей ад голаду (З. Марозаў). 2. Цёмна-карычневыя лісты сіратліва трапечуцца на галінках да самай вясны, **пакуль** не надыходзіць час саступіць месца новым, маладым (І. Шамякін). 3. Нупрэй быў салдатам і ведаў, **як** носяць раненых (Я. Колас). 4. Кожнаму сустрэчнаму чалавеку няцяжка было заўважыць, **што** хлопец у горадзе ўпершыню, **што** тут для яго ўсё новае, незвычайнае (І. Мележ). 5. Да самага вечара, **пакуль** не напаўзалі густа поцемкі, балота было ў клопаце, у руху, у вялікай, няспынай гонцы... (І. Мележ). 6. На круглых камянях, **што** ляжалі каля шчарбатых, падзеўбаных сякераю парогаў, ужо натапталіся камячкі

снегу (В. Адамчык). 7. У цішыні пачулася, **як** мякка і глуха ўдарылі па глыбокім цёплым дарожным пыле першыя кроплі (А. Жук). 8. Вырасціць лес, бадай, цяжэй, **чым** пабудаваць дом (У. Баркоў). 9. Яны (дубы) даўно прараслі з жалудоў і таксама чакалі, **пакуль** над імі прагляне сонца (У. Баркоў). 10. Тое, **чым** ён жывіць у горадзе, заставалася недзе там, па-за ім, Іванам, і сам Іван рабіўся як быццам інакшым — мякчэў, дабрэў (А. Кудравец). 11. І ён (Рудніцкі) раскажаў мне, **як** захоўваць тое зерне, **як** даглядаць поле... (У. Краўчанка). 12. Іван Харытонавіч ужо каторы раз падумаў пра тое, **што** няма на свеце прыгажэйшага і вальнейшага краю, **чым** гэты, дзе ён нарадзіўся і вось ужо састарыўся (К. Каліна). 13. Мацаваць аполкі да ніжняй жардзіны ты даручыў мне і паказаў, **як** тое робіцца (А. Савіцкі). 14. Зімою ж, **калі** стаяць моцныя маразы, вада ў канаве замярзае (З. Бяспалы).

Заданне 13. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. Даўно-даўно не чуў ён у руках, ва ўсім целе такой радаснай сілы — канца, меры, здавалася, не было ёй, аж дзіва, колькі накапілася яе (за) тое дурное абібоцтва ў юравіцкай міліцэйскай баковачцы (І. Мележ) 2. І яшчэ каб вочы яе глядзелі, (а) то яны ўтаропіліся кудысьці за мяне, быццам бачылі мяне наскрозь і ў той жа час не заўважалі (У. Караткевіч). 3. Петрака, аднак, не было відаць, (ды) і сонца сышло за хмары, абшар спахмурнеў, не ўгледзець было, што там, на падворку, ёсць дзе Пятрок ці не (В. Быкаў). 4. Ён, напрыклад, упікнуў самога сябе (за) тое, што ў апошнія гады як бы забыўся на чалавека, які памог яму (І. Шамякін). 5. Да таго ж цяпер называлі сёлы, каля якіх ён быў, і людзей, якія натыкаліся на яго, (пры) чым расказвалі да драбніц аб акалічнасцях гэтых сустрэч (І. Мележ). 6. Але ён яшчэ не хацеў верыць у сваю прычаснасць да гэтай справы — пры (чым) тут ён? Хіба гэта ён? (В. Быкаў). 7. (Па) колькі жанчына з абручыкамі таксама збіралася выходзіць, то і Валодзя заглянуў у сваё купэ, каб узяць шапку (А. Кулакоўскі). 8. Доўгая вулачка паміж платамі была працягам гэтай сцежкі і праходзіла паўз сад (пры) тым бявенчатым доме (К. Чорны). 9. Умеў ён у патрэбны час з'явіцца ў патрэбным месцы, (пры) чым якраз тады, калі яму трэба было

з'явіцца, каб выратаваць становішча (Б. Сачанка). 10. Колер і пах свежага абчэсанага хваёвага бярвеньчука гаварыў душы больш (за) тое золата ў куфарным прыскрынку, страчанае невядомым і таемным графам Паліводскім, і набытае і таксама страчанае Густавам Шрэдэрам (К. Чорны).

Заданне 14. Замяніце злучнік спалучэннем з узмацняльнай часціцай.

1. Хоць добра летам у вас, а ўсё роўна дамоў цягне. 2. Хоць я абышла ў лесе ўсе свае ўлюбёныя месцы, але грыбоў не знайшла. 3. Хоць буслы збіраліся ўжо ў чароды, але адлятаць у вырай не спяшаліся. 4. Хоць ужо ўсе сабраліся каля школы, але ў само памяшканне заходзіць не спяшаліся. 5. Хоць мужчына, ціха зачыніўшы за сабою дзверы, выйшаў у двор, але ісці далей, мабыць, не збіраўся. 6. Хоць скрозь было ціха і глуха, але гэта ціша не суняла трывогу.

Заданне 15. Дапішыце складаназалежныя сказы.

1. Хто не паедзе на экскурсію, той... . — Хто ні паедзе на экскурсію, кожны... . 2. Хто не прыйдзе да нас, той... . — Хто ні прыйдзе да нас, усім... . 3. Хто не прачытае аповесць, той... . — Хто ні прачытае аповесць, кожны... . 4. Хто не пабывае ў Мінску, той... . — Хто ні пабывае ў Мінску, усе... . 5. Хто не папрацуе летам у лагеры, той... . — Хто ні папрацуе летам у лагеры, усе... .

Заданне 16. Прааналізуйце тэарэтычны матэрыял і практыкаванні, якія прапануюцца пры вывучэнні ў 4-м класе тэмы «Злучнікі пры аднародных членах сказа».

Заданне 17. Выпішыце з тэксту злучнікі і зрабіце іх марфалагічны разбор.

Найбольш уразіла яго адно дзіўнае дрэва. Цэлымі гаямі яно сустрэкалася на берагах ручаін, цераз якія ён ішоў па бяргавым, а то і проста скачучы па камянях і па беразе Тыгравай. Пальмавай стройнасці, з пышным султанам драбналістых галін недзе ўверсе, яно сонечна шумела над вадой. Вельмі падобнае на эўкаліпт, тугое як струна, яно расло... на камянях. Так, на жвіры і абкатаных

буйных гальшах. Часам на высокіх, метры два, валах з гэтых гальшоў, валах, нанесеных калісьці Тыгравай.

Севярын ведаў, што ў такіх умовах ніводнае дрэва расці не будзе. А гэтае расло, немаведама адкуль чэрпаючы сокі на тое, каб выгнаць у неба ствалы такой вышыні і прыгажосці. І Севярын са здзіўленнем зразумеў, што гэта не эўкаліпт, а нейкая своеасаблівая вярба.

Ён яшчэ не ведаў, што гэта была чазенія. (Паводле У. Караткевіча.)

Тэма 3

ЧАСЦІЦЫ ЯК СЛУЖБОВАЯ ЧАСЦІНА МОВЫ

3.1 Часціцы як службовая часціна мовы.

Разрады часціц

паводле іх функцыянальнага значэння

Ч а с ц і ц ы — гэта непашуназначныя дапаможныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя ці эмацыянальныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў або сказаў.

Часціцы не маюць самастойнага лексічнага значэння, так як яны не называюць прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Яны не з'яўляюцца членамі сказа, не ўжываюцца асобна ад знамянальных часцін мовы, а далучаюцца да слоў, словазлучэнняў ці сказаў: *Астацца б хоць на пару гадзін сам-насам з лесам. Вунь лес. Як прыемна пахне збожжа!* Па-за сказам часціцы страчваюць тыя дадатковыя адценні значэнняў, якія яны надаюць моўным адзінкам.

Некаторыя часціцы (*ага, але, вось, не, няўжо, так*) у дыялогах могуць выступаць у ролі слоў-сказаў. У такіх выпадках яны выражаюць адносіны таго, хто гаворыць, да папярэдняга выказвання — пацвярджэнне, згоду або, наадварот, нязгоду, прырачэнне, пратэст: «*А не змерзнеш?*» — *спытаў у Петрыка тата.* — «*Не!*» (Б. Сачанка). «*Бачыш зламаныю галінку ля самага ствала?*» — «*Ага*» (Я. Галубовіч).

Для большасці часціц не характэрна пастаяннае месца ў сказе (*аж, нават, вось* і інш.). Часціца *нават* можа стаяць у пачатку сказа, у сярэдзіне, але абавязкова перад тым словам, сэнс якога яна падкрэслівае: *Нават дыхаць цяжка станавілася* (І. Чыгрынаў).

А часам нават прагудзе над адзінокай кветкай калматы чмель, замармыча на ўзлессі цецярук-касач (Р. Ігнаценка).

Тыя часціцы, для якіх уласціва пастаяннае месца ў сказе, знаходзяцца ці перад моўнай адзінкай, з якой яны звязаны, ці пасля яе: — *Няўжо тры? — не наверхь Сідар* (Д. Слаўковіч). *Дзіўна як: адзін ліст хіба можа заслانیць усё сонца? Няўжо ж гэта так?..* (А. Кулакоўскі). Тое ж самае можна сказаць і пра часціцы *няхай, бадай, што за: Што за буйное жыта ўзрасло, калі ўзараў тое поле Каліна ды засеяў яго* (М. Багдановіч).

Такія часціцы, як *амаль, іменна, нібы, ані, не, толькі*, займаюць пазіцыю перад тым словам, да якога яны адносяцца: *Толькі сівы пыл замітусіўся над ёю (бочкаю), заказытаў у носе* (М. Чарняўскі). *Завяя нібы парадзела...* (В. Быкаў).

Ёсць часціцы, якія ў сучаснай беларускай мове ператварыліся ў тыя ці іншыя афіксы: постфіксамі сталі былыя часціцы *-сьці (-сь), -небудзь, -кольвек* у прыслоўях і займенніках; *-ца (-цца), -ся* — у зваротных дзеясловах. Іх нельга аддзяліць ад слова, з якім яны звязаны, нельга пераставіць у сказе, нельга паміж такой часціцай і самастойным словам уставіць іншае слова.

Такія часціцы, як *не, ні, абы, ані*, выконваюць двайную функцыю: выкарыстоўваюцца або як часціцы, або як прэфіксы: *нездаровіцца — не хадзіць, ніхто — ні з кім, абы-хто — абы прыехаў*.

Часціцы могуць выражаць:

– пабуджэнне да дзеяння, пажаданне: *Няхай сняжынкі ў вочы б’юць і маразы сярдуюцца!* (К. Кірэнка);

– пытанне: — *Ці ты мяне баішся? — спытала лісіца* (Л. Талстой);

– сцвяржэнне або адмаўленне фактаў і з’яў рэчаіснасці: *«Што, здагадаўся, чаму ён так упарта дзюбаю стукае?» — падміргнуў тата. — «Ага. Таксама, мусіць, грэецца»* (Б. Сачанка). *Не, не загінуць зімой жывёлы і птушкі ад голаду і холаду...* (В. Гурскі).

– эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне: *Што за мясіна!*

Пры дапамозе часціц *няхай (хай), бы (б)* утвараюцца новыя формы слоў (формы ўмоўнага і загаднага ладу дзеясловаў): *няхай прыйдзе, сказаў бы*.

Паводле марфалагічнага складу часціцы падзяляюцца на простыя і састаўныя. Да пр о с т ы х адносяцца часціцы, якія складаюцца з аднаго слова: *але, аж, амаль, вось, не, ні, няхай, хіба*,

ці, як. С а с т а ў н ы я часціцы складаюцца пераважна з двух слоў: вось дык, ну і, хіба толькі, хоць бы, што за, як бы.

Паводле паходжання часціцы падзяляюцца на вытворныя і невытворныя.

В ы т в о р н ы я ч а с ц і ц ы суадносяцца з самастойнымі часціцамі мовы і выклічнікамі. Пераход іншых часціц мовы ў часціцы называецца *партыкуляцыяй*.

Ад займеннікаў паходзяць часціцы *гэта, усё, сабе*: *Гэта поле тут здаўна. — Дзеці — гэта наша будучыня; Вазьмі сабе адзін яблык. — Жыла яна сабе адна не першы год; Усё лета сын правёў у вёсцы. — Сумка станавілася ўсё больш цяжкай.*

Лічэбнікі адно, адны могуць таксама выступаць у ролі часціц: — *А ты паглядзі, што гэта за грыбы. Старызна, адны чарвякі...* (І. Вярэга). *Адно і радавалі вока вясёлыя садкі каля хат ды цагляная сямігадовая школа, пабудаваная ў даваенны час* (Т. Хадкевіч).

У разрад часціц пераходзяць прыслоўі *ўжо, проста, роўна, там, чыста, тут, яшчэ, амаль, прыблізна, якраз, ледзь і інш.*: *Ужо ўсе сабраліся, таму можна пачынаць сход. — Ужо ў аўтобусе я заўважыла сястру; Хлопец працаваў гэты год роўна, без збояў. — Роўна ў пяць гадзін хлопец быў на нагах; Хлопец гаварыў проста і зразумела. — Проста перад намі пазіраў у неба, узабраўшыся на высокі пень, грыб-трутавік; Там, за лесам, раскінулася поле. — Што там ні кажы, а зіму дзеці чакаюць; Тут, каля возера, лёгка дыхаецца. — Ну, тут ён і панёсся; Яна хацела з ёй сустрэцца яшчэ. — Не толькі назад вернеш, але яшчэ і прабачэння папросіш.*

Ад дзеясловаў паходзяць часціцы *дай, давай*: *Хутчэй давай сшытак! — Давай сходзім у госці!*

Некаторыя часціцы паходзяць ад выклічнікаў: *ну, ага*.

Паводле значэння часціцы падзяляюцца на чатыры разрады: сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя.

С э н с а в ы я ч а с ц і ц ы надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні словам, словазлучэнням і сказам. Сярод сэнсавых часціц выдзяляюцца:

— *указальныя часціцы (вось, вунь, гэта)*, якія ўказваюць на прадметы і з'явы рэчаіснасці: *Памяць маёй зямлі — гэта людзі і іх вечная, неўміручая праца* (У. Караткевіч). *Вунь там, каля рэчкі, таксама быў некалі лес* (Я. Скрыган). Часціца *вось* паказвае на прадметы, што знаходзяцца блізка: *Вось алейка, дзе любіў хадзіць*

пясняр, абдумваючы свае творы (С. Александровіч). Часціца вунь паказвае на аддаленыя прадметы: *Вунь стары лес. Адзеўся, прыбраўся, як у свята* (Я. Колас). Часціцы *вось, вунь* могуць ужывацца ў спалучэнні з узмацняльнай часціцай і: *А вось і азярцо* (Я. Пархута). Указальнае значэнне ў часціц *вось, вунь* можа ў кантэксте аслабляцца, і тады яны пачынаюць ужывацца як выдзяляльныя часціцы: *Вось такая наша Нарач* (П. Сабіна). Часціца *гэта* паказвае на прадметы і з'явы, выдзяляе пэўнае слова ў сказе і надае выказванню ўзмацняльнае значэнне: *Самае каштоўнае, што ўмеў бачыць у дзеях Сухамлінскі, — гэта тая чысціня даверу, тая чуласць, дабрата і крышталёвая сумленнасць, без якіх немагчыма выхаваць чалавека, грамадзяніна, патрыёта* (В. Вітка);

– выдзяляльна-абмежавальныя часціцы (толькі, абы толькі, хоць бы, хоць, чуць, ледзь, хіба толькі, выключна) лагічна вылучаюць у сказе пэўныя словы і надаюць ім абмежавальнае адценне: *Амаль усім ім ужо не суджана было ў жыцці хоць адным вокам глянуць на свой, дарагі сэрцу горад* (К. Цвірка). *Толькі вялізнае вогнішча дымілася тысячамі маленькіх дымкоў ды дзе-нідзе вынікаў агеньчык сярод абгарэлай палянкі* (Я. Колас). *Тоня ледзь не разраўлася, даводзячы, што мне абавязкова трэба стаць кінартысткай* (Я. Васілёнак);

– азначальна-ўдакладняльныя часціцы (амаль, якраз, іменна, менавіта, проста, прыблізна, адны) удакладняюць сэнс слоў, да якіх яны адносяцца, і надаюць ім пэўную азначальную характарыстыку: *Амаль усё ляское насельніцтва першы час абыходзіла незвычайную арку бокам* (Р. Ігнаценка). *Валя зразумела, чаму сяброўка ўспомніла пра яе менавіта цяпер* (У. Караткевіч). *І хоць ты нарадзіўся ў глыбіні абезаблічанага і абездухоўленага касмаполісу, ты адчуеш радзіму менавіта тут* (В. Мартыненка). *Відаць, гэта проста была яго ваяцкая хітрасць* (Я. Колас). *Жыў у маленькім доміку, вакол якога з вясны да першага снегу былі адны кветкі* (В. Хомчанка).

М а д а л ь н ы я ч а с ц і ц ы звязаны з мадальнасцю ў самым шырокім яе разуменні. Мадальнасць часціц уключае у сябе: 1) выражэнне адносін выказвання да сапраўднасці ў плане рэальнасці/ірэальнасці (аб'ектыўная мадальнасць); 2) адносін гаворачага да зместу выказвання (суб'ектыўная рэальнасць); 3) камунікатыўную накіраванасць выказвання (пытальнасць, пабу-

джальнасць); 4) сцвярджэнне і адмаўленне (лагічную мадальнасць). Такім чынам, мадальныя часціцы надаюць словам, словазлучэнням ці сказам сэнсавыя адценні сцвярджэння, адмаўлення, пажадання, пытання, меркавання, неабходнасці, магчымасці і г. д. Да мадальных часціц адносяцца:

– *сцвярджальныя часціцы* (так, але, ага, угу, эге), якія абазначаюць станоўчы адказ на пытанне, згоду з думкай таго, хто гаворыць, пацвярджэнне яго слоў: «*Вучыцца прыйшоў?*» — *спытала Марыя Іванаўна.* — «*Угу*», — *ціха прамармытаў хлопчык, не ўзняваючы позірку* (А. Марціновіч). «*Помнік сабе чалавек зрабіў...*» — *кажу я.* — «*Але, каторы год, як яго няма, а людзі ўсё дзякуюць чалавеку*» (П. Місько);

– *адмоўныя часціцы* (не, ні), якія могуць адмаўляць дзеянне, прадмет, прымету, з'яву: *Ад нечаканасці бусел падскочыў, міжвольна распасцёр крылы, але тут жа падняў іх, каб яго не здзьмула з гнязда* (А. Пальчэўскі). *Не траціў пры гэтым ні годнасці свайго становішча, ні мудрасці свайго жыццёвага вопыту* (Б. Сачанка);

– *пытальныя часціцы* (ці, хіба, няўжо, а, га, ну, так), якія выражаюць пытанне і разам з гэтым могуць абазначаць радасць, здзіўленне: *Хіба ж ёсць у свеце іччасце лепшае, як пад небам Бацькаўшчыны жыць?* (В. Вітка). *Няўжо чалавечыя пакаленні таксама нібы лісце на невядомым дрэве?* (І. Навуменка). — *Ці ж гэтак можна жартаваць?* (А. Фомчанка);

– *пабуджальныя, ці мадальна-валявыя, часціцы* (ну, ану (а ну), на, няхай (хай), дай (дайце), давай (давайце)), якія выражаюць волю чалавека і надаюць выказванню адценне просьбы, прапановы, пажадання: *А ну давай, брат, паспрабуем, які тут сок на новым месцы?* (Я. Колас). — *Дай, думаю, патэлефаную, мо яшчэ спяць...* (П. Місько);

– *параўнальныя часціцы* (бы, нібы, як бы, быццам, як быццам, быццам бы), якія ўжываюцца ў сказах, дзе прадмет параўнання толькі ўмоўны, і выражаюць сумненне, няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць: *Толькі колеры лесу, палеткаў нібы згуціліся, а далеч зацягнулася шызаватай смугой* (В. Вольскі). *Кветкі падбелу як бы адкрываюць фестываль кветак, які пачнецца ў красавіку* (А. Курскоў). *Усё прытайлася, як бы задрамала* (Я. Колас). *Яны (каласы) быццам цягнуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красавання* (П. Броўка).

Эмацыянальныя часціцы выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання ці ўзмацняюць яго змест. Да іх адносяцца:

– *клічныя часціцы (што за, няхай (хай), як, ну і, вось дык)*, якія разам са словамі, да якіх яны адносяцца, выражаюць розныя эмацыянальныя адценні (радасць, захапленне, іронію, насмешку, здзіўленне): *Што за гонкая травіца на узмежку сярод ліп!* (Я. Янішчыц). *«Ну і елачка!» — залюбаваўся хлапчук магутным дрэвам* (П. Рунец). *Ну і дзед, не чакала такога спрыту!* (М. Лынькоў). *«Вось дык ліха! Як гэта я загаварыўся?»* (М. Ваданосаў);

– *узмацняльныя часціцы (нават, ды, дык, ж (жа), аж (ажно), такі)*, якія ўзмацняюць змест выказвання. Яны лагічна выдзяляюць і падкрэсліваюць сэнс пэўнага слова, словазлучэння ці сказа: *Як бязмежнае мора, хваляваліся аж да небакраю калгасныя пасевы* (А. Зінькевіч). *Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам* (Я. Колас). *Паблісквала ж усюды: і там, дзе назапаваліся хмары, навалі абнімаючы небасхіл ад паўднёвага захаду да ўсходу, і там, дзе яшчэ святлела чыстае неба* (Т. Хадкевіч). *Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівыя вочы знайшлі-такі ў вясёлым бляску залатой вады патрэбнае* (Я. Брыль).

Ф о р м а ў т в а р а л ь н ы я ч а с ц і ц ы служаць для ўтварэння формаў слоў. Часціца *бы (б)* служыць для ўтварэння формы ўмоўнага ладу: *І калі б больш уважліва ўгледзеўся ён у гэта лясное люстра, то заўважыў бы цэлыя пасмы сівых валасоў, якія нібы ўклеіў хто назнарок у яго цёмную шавялюру* (М. Лынькоў).

Пры дапамозе часціцы *няхай (хай)* утвараюцца аналітычныя формы загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *Няхай растуць спакойна нашы дзеці, няхай рашаюць цяжскія задачы, няхай працуюць, думаюць і мараць пра новы дзень і пра наступны век* (С. Грахоўскі).

3.2 Правапіс часціц

Пры напісанні часціц трэба кіравацца наступнымі *правіламі*:

1) часціцы *бы (б)*, *жа (ж)* пішуцца асобна ад слоў, прычым *бы* і *жа* пішуцца пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны (*сказаў бы, сказаў жа*), а *б* і *ж* — пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны (*сказала б, сказала ж*);

2) часціца *такі* пішацца праз злучок, калі стаіць пасля дзеясловаў, да якіх адносіцца (*сказаў-такі, прыйшла-такі*), і ў складзе слоў *зноў-такі, зусім-такі, даволі-такі, так-такі, усё-такі*; у пазіцыі перад словамі *такі* пішацца асобна: *такі сказаў праўду*;

3) у няпэўных займенніках і прыслоўях часціца *абы* становіцца прыстаўкай і пішацца праз злучок: *абы-хто, абы-дзе*. Калі паміж часціцай і займеннікам ужыты прыназоўнік, спалучэнне пішацца ў тры словы: *абы з кім, абы да каго*. Са словамі іншых часцін мовы часціца *абы* пішацца асобна: *абы прыйшоў, абы зіма, абы хутчэй, абы вялікі, абы студэнт*;

4) часціца *што* пішацца асобна ў спалучэннях *толькі што, ледзь што, амаль што, бадай што, сама што, хіба што, пакуль што*;

5) калі паміж постфіксам *-небудзь* і займеннікам ці прыслоўем ужыта часціца *ж*, спалучэнне пішацца ў тры словы: *хто ж небудзь скажа, калі ж небудзь*;

6) часціца *то* пішацца праз злучок з займеннікамі, дзеясловамі і прыслоўямі: *ён-то сказаў; хадзілі-то хадзілі, але нічога не атрымалі; так-то яно так*.

3.3 Правапіс часціц *не* і *ні* з рознымі часціцамі мовы

Не (*ня*) з'яўляецца прыстаўкай і пішацца разам:

1) з назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі і прыслоўямі, калі яны без *не* не ўжываюцца: *непагадзь, неабсяжны, незабыўны, недахоп, непахісны, непарушна, непакоіць, нездаровіцца, неўзабаве, нянавісьць, невук, нехаця, неабудны, неабсяжна, неўзабаве, нечакана, няўцям, неабходна, нягоды, нясцерпна, няўклюдны, невыносны*;

2) з назоўнікамі, якаснымі прыметнікамі і прыслоўямі, утворанымі ад якасных прыметнікаў, калі да іх можна падабраць сінонім: *невысокі (нізкі), невысока (нізка), непрыяцель (вораг)*;

3) з неазначальнымі займеннікамі і прыслоўямі, у якіх *е* знаходзіцца ў прыстаўцы над націскам: *нешта, недзе, некалі*;

4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма паясняльных слоў ці супрацьпастаўлення: *недаследаваная мясцовасць, непрачытаны раман*;

5) з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, да якіх адносяцца паясняльныя словы са значэннем меры і ступені якасці (*вельмі, надта, зусім, выключна, цалкам, поўнасьцю, амаль*,

абсалютна, незвычайна, надзвычай, часткова, дужа і інш.): вельмі няўдалы, надта непрыгожа, зусім непадрыхтаванае выступленне;

б) у прыназоўніку нягледзячы на: *нягледзячы на мароз, нягледзячы на ранні час;*

7) у назоўніках і дзеясловах з прыстаўкай *неда-*, якая абазначае непаўнату дзеяння, неадпаведнасць патрэбнай норме: *недачуваць, недамераць, недаліць, недакарміць, недаацаніць, недабор, недасол, недалёт, недахоп, недагляд, недацягнуць, недаатрымаць, недабачваць, недавыканаць, недалічыць, недаліваць, недасыпаць.*

Часціца *не* пішацца асобна:

1) з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не чалавек, а звер; ісці не далёка, а блізка; не шырокі, а вузкі (параўнайце: невысокі, але малады хлопец). Мой дзядзька не рамантык (А хто?);*

2) з прыметнікамі і прыслоўямі ў форме вышэйшай ступені параўнання: *не разумнейшы за сястру, не горш за мяне;*

3) з назоўнікамі, калі ў сказе адмаўляецца што-небудзь: *сэрца не камень;*

4) з прыметнікамі і прыслоўямі, калі ў якасці паясняльнага слова выступае займеннік або прыслоўе, якія пачынаюцца з *ні:* *ні з чым не параўнальная прыгажосць;*

5) з усімі словамі, часткі якіх пішуцца праз злучок: *зусім было не па-асенняму, не руска-беларускі слоўнік;*

б) з кароткімі дзеепрыметнікамі: *сачынненні не правераны, кніга не прачытана;*

7) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх ёсць паясняльнае слова або ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не падрыхтаваньня студэнтамі рэфераты; не закончанае, а толькі пачатае апавяданне;*

8) з дзеясловамі і дзеепрыслоўямі: *не рабіць, не арганізаваць, не робячы, не арганізаваўшы;*

9) у складзе ўзмацняльных адмоўяў *ніколькі не, нічуць не, далёка не, зусім не,* якія стаяць перад назоўнікам, прыметнікам ці прыслоўем: *адказаў далёка не поўна, стаіць зусім не блізка;*

10) з безасабова-прэдыкатывымі словамі: *не варта, не трэба, не шкада (але: няможна);*

11) з прыслоўямі меры і ступені: *не зусім, не вельмі, не надта, не поўнасьцю, не цалкам, не дужа;*

12) з адноснымі прыметнікамі: *не ліпавы мёд, не жалезныя вароты, не цагляны дом;*

13) пры займенніках, калі націск не падае на часціцу *не*: *не кожны, не ўсе, не я;*

14) з лічэбнікамі: *не пяты, не шэсць, не пяцьдзясят;*

15) калі стаіць перад прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка (займенніка): *не па справах, не ў нас, не побач з бацькам;*

16) калі з'яўляецца кампанентам злучніка: *не толькі...але і, не толькі...а і, не то...не то (Ягады можна было не толькі есці свежымі, але і сушыць на зіму (М. Чарняўскі);*

17) у зваротах *не хто іншы, як; не што іншае, як*, якія выступаюць са значэннем часціц іменна, *менавіта, толькі: Усе схільны былі думаць, што прычынай пажару з'яўляецца не што іншае, як удар маланкі (М. Лынькоў).*

Часціца *ні* пішацца разам:

1) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі, у якіх *ні*- без націску: *нішто, нічый, ніякі, ніколі, нідзе, ніяк, нікуды;*

2) з прыметнікамі, прыслоўямі і назоўнікамі, калі яны без *ні* не ўжываюцца: *нішчымны, нікчэмны, нічагутка, нікчэмнасць, ніколёчкі, ніякавата;*

3) у складзе выразаў *нішто іншае, ніхто іншы: Нішто іншае мяне тады не цікавіла (А. Якімовіч).*

У астатніх выпадках часціца *ні* пішацца асобна.

Часціца *не* можа надаваць сказу ці асобным словам не толькі адмоўны сэнс, але і мець сцвярджальнае значэнне.

Часціца *не* мае адмоўнае значэнне:

1) у адмоўных сказах (знаходзіцца пры выказніку ці іншых членах сказа): *Цікаўная вавёрка грыбнікоў не баіцца (І. Навуменка). Узяў лапату, каб чысціць снег, але не адразу адважыўся крануць гэтую першародную прыгажосць (І. Шамякін);*

2) пры супрацьпастаўленні: *Цяпер ён адчуў сябе не юнаком, а стальмі і дужым чалавекам (К. Кірэнка);*

3) пры адмоўным параўнанні: *То не гул завірухі мяцежнай і не рокаты ўпартага мора, — гэта Нёман разліўся бязмежна па грудзях Беларусі прасторнай (П. Трус).*

Часціца *не* мае сцвярджальнае значэнне:

1) калі ўваходзіць у спалучэнні з пыгальнымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі: *Хіба ж не харакство гэтая квояля, празрыстая*

пазалота, гэты апошні ўрачысты ўбор царыцы-прыроды? (М. Зарэцкі).
Хораша! Ці не пайсці і нам пакупацца? (І. Шамякін);

2) калі спалучаюцца са словамі *амаль, ледзь, чуць* і з падпарадкавальнымі злучнікамі *каб, пакуль*: *Як распранаецца восенню лазняк, амаль не заўважыш* (В. Хліманаў). *Аднойчы ноччу падняўся ў лесе моцны вецер. Ён ледзь не вырваў з зямлі маладую бярозку...* (Р. Ігнаценка);

3) калі ўжываецца пры кожнай частцы састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Не згадаць не магу рэчкі люстраной між лозаў і вязаў, што ўдале хутка воды нясе* (К. Кірэнка);

4) калі спалучаецца са словамі *нельга, немагчыма*: *З гэтымі довадамі нельга не пагадзіцца* (М. Лынькоў);

5) калі стаіць перад прыназоўнікам *без*: *зробіў не без цікавасці, напісаў не без дапамогі навуковага кіраўніка, прачытаў не без хвалявання, даехалі не без прыгод*.

Часціца *ні* ў беларускай мове ўжываецца як узмацняльная, прычым служыць для ўзмацнення як адмаўлення, так і сцвярджэння.

Часціца *ні* ўзмацняе адмаўленне:

1) калі яна ўжываецца ў адмоўных сказах, дзе адмаўленне выражаецца часціцай *не* або словамі *няма, нельга, немагчыма, няможна*: *Аднак усё дарэмна: ні на крок не адступаюць дубы...* (В. Халіманаў);

2) калі яна ўжываецца ў адмоўных сказах у ролі злучніка пры пералічэнні аднародных членаў сказа: *І ні пчалінага гоману, ні дзіцячых галасоў не чуваць у яе парадзелай лістоце* (Я. Пархута);

3) калі яна ўжываецца ў пабуджальных сказах з інтанацыяй загаду: *Ні кроку назад! Ні з месца!*;

4) калі яна ўжываецца ў аднасастаўных безасабовых няпоўных сказах пры дапаўненні ў форме роднага склону: *На вуліцы ні душы. За ўвесь месяц ні кроплі дажджу*.

Часціца *ні* ўзмацняе сцвярджэнне:

1) калі спалучаецца з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі (*хто ні, што ні, хто б ні, што б ні, куды б ні, дзе б ні, як ні, які б ні...*): *І ўсё ж, як спрытна яны ні вывіваліся, адна з іх раптам чвікнула і ўпала* (А. Пальчэўскі). *Дзе б я ні быў, куды б ні закінуў мяне лёс, сэрца заўсёды рвецца дадому, у родную вёску* (В. Дайліда).

Часціца *ні* ўжываецца ва ўстойлівых зваротах са значэннем няпэўнасці, узмацнення: *ні рыба ні мяса, ні жывы ні мёртвы, ні*

свет ні зара, ні прайсці ні праехаць, ні села ні пала, ні даць ні ўзяць, ні хадун ні сядун, ні пава ні варона, ні сном ні духам, ні вала ні каня, ні вашым ні нашым.

Неабходна адрозніваць спалучэнне *не раз* ‘многа’ (*не раз прыходзіў*) і *ні разу* ‘ніколі’ (*ні разу не сустракаў*), *не адзін* ‘многа, шмат’ (*не адзін ведаў пра гэта*) і *ні адзін* ‘ніхто’ (*ні адзін не ведаў пра гэта*).

3.4 Марфалагічны разбор часціц

Марфалагічны разбор часціцы.

1. Часціна мовы. 2. Разрад паводле значэння. 3. Роля часціцы ў сказе.

У з о р

Дома была адна Лена (У. Шахавец).

Адна — часціца, сэнсавая (выдзяляльна-абмежавальная), вылучае слова *Лена* і надае яму абмежавальнае адценне.

Гласарый

Адмоўныя часціцы могуць адмаўляць дзеянне, прадмет, прымету, з’яву.

Азначальна-ўдакладняльныя часціцы ўдакладняюць сэнс слоў, да якіх яны адносяцца, і надаюць ім пэўную азначальную характарыстыку.

Вытворныя часціцы — тыя часціцы, якія суадносяцца з самастойнымі часціцамі мовы і выклічнікамі.

Выдзяляльна-абмежавальныя часціцы адносяцца да таго слова, якое яны лагічна вылучаюць і якому надаюць абмежавальнае адценне.

Клічныя часціцы разам са словамі, да якіх яны адносяцца, выражаюць розныя эмацыянальныя адценні (радасць, захапленне, іронію, насмешку, здзіўленне).

Мадалныя часціцы надаюць словам, словазлучэнням ці сказам сэнсавыя адценні сцвярджэння, адмаўлення, пажадання, пытання, меркавання, неабходнасці, магчымасці і інш.

Невытворныя часціцы — тыя часціцы, якія не суадносяцца з іншымі часціцамі мовы.

Пабуджальныя, ці мадална-валявыя, часціцы выражаюць волю чалавека і надаюць выказванню адценне просьбы, прاپановы, пажадання.

Параўнальныя часціцы ўжываюцца ў сказах, дзе прадмет параўнання толькі ўмоўны, і выражаюць сумненне, няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць.

Простыя часціцы — тыя часціцы, якія складаюцца з аднаго слова.

Пытальныя часціцы выражаюць пытанне і разам з гэтым могуць абазначаць радасць, здзіўленне.

Састаўныя часціцы — такія часціцы, якія складаюцца пераважна з двух слоў.

Сэнсавыя часціцы надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні словам, словазлучэнням і сказам.

Сцвярджалныя часціцы абазначаюць станоўчы адказ на пытанне, згоду з думкай таго, хто гаворыць, пацвярджэнне яго слоў.

Узмацняльныя часціцы ўзмацняюць змест выказвання.

Указальныя часціцы ўказваюць на прадметы і з’явы рэчаіснасці.

Формаўтваральныя часціцы служаць для ўтварэння формаў слоў.

Часціцы — гэта непаўназначныя дапаможныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя ці эмацыянальныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў або сказаў.

Эмацыянальныя часціцы выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання ці ўзмацняюць яго змест.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія нязменныя словы называюцца часціцамі? Якую ролю ў мове выконваюць часціцы?

2. На якія разрады падзяляюцца часціцы паводле паходжання? саставу? значэння?

3. Ці могуць часціцы ўказваць на сувязь паміж сказамі?

4. Ці назіраецца сярод часціц з’ява мнагазначнасці?

5. У якіх функцыянальных стылях ужываюцца эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы?

6. За кошт якіх часціц мовы адбываецца папаўненне часціц? Што такое партыкуляцыя?

7. У якіх выпадках ужываецца часціца *не*, а ў якіх — *ні*?

8. Якія часціцы пішуцца са словамі праз злучок, а якія асобна?

9. Калі *не-* (*ня-*) як прыстаўка пішацца разам з усімі часціцамі мовы?

10. У якіх выпадках пішацца разам (як прыстаўка) *ні-* (*ані-*)?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Спішыце сказы, падкрэсліце часціцы, вызначце іх разрады паводле значэння і паходжання.

1. Вунь і конік яго пахаджае па садзе, аб’ядае квецень з яблынь, квецень, якой ужо не суджана адліцца ў яблыкі (В. Казько). 2. Так, не вельмі заўважыўшы, прахадзіў ён, Андрэй, з Алачкай, амаль не расстаючыся, аж пакуль нарэшце не ажаніўся (Б. Сачанка). 3. Нават апалы сушняк пад ботамі трускаў амаль нячутна, ледзь хрупаў

у чэзлай траве, на мокрым імху (В. Быкаў). 4. Ён [Яўхім] рабіў гэта для яе, ён і не такое гатоў быў зрабіць для яе, абы толькі было трэба, як бы пабачыла Ганна (І. Мележ). 5. Госць даверліва прытуліў галаву да яго галавы, нібы найлепшы сябра альбо нават брат, абняў (Г. Далідовіч). 6. «О божа! — цяжка ўздыхнула малая. — Што за жыццё на гэтай дачы! Старонкі не дадуць прачытаць чалавеку» (І. Шамякін). 7. На небе ні хмурынкі; сонца пячэ, як летам; па маладым сосніку на пасецы плыве на белых нітках, як на павуціне, насенне высокай чырвонай травы рабінкі, што расце ля пнёў (І. Пташнікаў). 8. Ён шпарка ішоў усю ноч і не мог хоць на момант вырваць са сваёй галавы пакутнай думкі аб яблыньках пры доме, якія гэтай вясной першы раз зацвіталі (К. Чорны). 9. Мікіціха хацела і яшчэ многа чаго добрага сказаць пра Лявона, але якраз на гэтых яе словах у хату ўвайшоў стараста (М. Гарэцкі). 10. «Словы нічога не значаць», — зноў жа нібы так сабе, між іншым, кінула Галіна Адамаўна (І. Мележ).

Заданне 2. Знайдзіце ў сказах вытворныя часціцы. Вызначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1. Сонейка слухае Чэрвеня і кожныя суткі ўсё болей прыбаўляе дня (К. Каліна). 2. Усё далей ад берага адыходзіць Міша (А. Фомчанка). 3. А ў думках яны [хлопцы] былі цяпер лётчыкамі, можа, нават не проста лётчыкамі, а касманаўтамі (У. Шахавец). 4. Са снапамі жыта мы ўзялі яшчэ снапы святла (А. Вялюгін). 5. Гучанне слова — гэта яго жыццё, яго дыханне (В. Вітка). 6. І проста на вачах выцягнуты ў раўнютка я шнуры клін паварочвае ўбок ці зусім распадаецца (У. Ягоўдзік). 7. Адзежа на хлопчыку рабілася ўсё цяжэйшая і цяжэйшая (В. Гарбук). 8. Мастак — гэта чараўнік (Л. Сяргеенка). 9. А Грышка тым часам бегаў каля ракі. Якраз па тым баку ішоў з вудамі рыбак (Я. Колас). 10. Дадому Аня дабралася толькі пад вечар (І. Мележ). 11. Шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць (Я. Колас). 12. Май быў у самым разгары, стала зусім цёпла, а Максіму рабілася ўсё горш і горш (Л. Зубараў). 13. Мікалай Аляксеевіч хацеў проста пабыць адзін з гэтым чалавекам, пачуць яго бадзёры голас і смех (І. Навуменка).

Заданне 3. Знайдзіце мадальныя часціцы і вызначце іх разрад: сцвярджалныя, адмоўныя, пыталныя, пабуджалныя, параўнальныя.

1. «Значыць, заўтра сустрэаемся ў шэсць гадзін раніцы каля прадуктовага магазіна, на беразе рэчкі». — «Так», — сказаў Мікіта (А. Якімовіч). 2. Ён рабіў выгляд, што збіраецца ўстаць, чакаючы, што і дзяўчынка ўстане і правядзе яго, але тая нібы нічога не бачыла і ні аб чым не здагадалася (А. Федарэнка). 3. Ат, няхай гавораць што хочучь, чалавеку рота не залепіш, калі язык свярбіць (І. Мележ). 4. Не гаўкаў, не званіў ланцугом, сюды-туды бегаючы, гойсаючы, Рэкс, не кашляў, не гаварыў сам з сабою, седзячы на печы ці сноўдаючыся па хаце, дзед (Б. Сачанка). 5. «Каго яны там згледзелі? — думала Сцепаніда. — Няўжо парсючка? Мо выграбся, прыбег, цяпер пэўне ж застрэляць» (В. Быкаў). 6. Зіна спачатку быццам не адважвалася глянуць на Яролава: яна больш, як трэба, корпалася ў клунках, затым узялася выціраць мокрай паперай столік, збіраць крошкі хлеба пад столікам, у тым месцы, дзе сядзеў Валодзя (А. Кулакоўскі). 7. У двары, акружаным хлявамі і хлёўчыкамі, дрывотняй і пуняю, не было ні душы (А. Федарэнка). 8. І ўсё ж гарача пякло ў грудзях, падступала да сэрца. Што гэта са мной? Няўжо я так баюся страціць Сяргея? (В. Іпатава). 9. Яна не адгукнулася, толькі як бы прыслухалася да нечага — напружылася ўся (І. Шамякін). 10. «А табе не даводзілася ўжываць высушаныя запалкі? — пытаўся Мірон. — Ці гараць яны?» (Я. Маўр).

Заданне 4. Выпішыце спачатку сказы, у якіх часціцы ўдзельнічаюць ва ўтварэнні формаў умоўнага ладу, а потым — ва ўтварэнні формаў загаднага ладу.

1. Хай п'е ваду крынічную нябога! (А. Куляшоў). 2. «Давайце на Чорнае мора паедзем», — прапанавала Ала (Б. Сачанка). 3. Яны [взяні] чакалі гадзіну, і другую, і трэцюю і, напэўна, палі б духам, каб не Гервасій (У. Караткевіч). 4. Хай яны чакаюць яго, ён вернецца (В. Казько). 5. «Дык няхай старадрэвіны і паміраюць сваёй натуральнай смерцю, — спрэчка захапіла і Яцака. — Няхай усё ідзе спрадвечным парадкам: абваляцца адны дрэвы, а на іх месцы вырастуць іншыя» (А. Мальдзіс). 6. Нарэшце дзённыя і начныя турботы змарылі хлопцаў, і яны заснулі так моцна, што, мусіць, цяпер іх не разбудзіў бы ні гром, ні мароз (Я. Маўр).

7. Няхай кожны думае і дбае сам пра сябе... (Б. Сачанка). 8. Пайшоў бы, здаецца, далёка па роўнаму шляху, а тады азялененымі сцежкамі пад ясным сонцам і сінім небам — ды ўсё б думаў, што было, што будзе, і тады б выявіліся пачуцці — як прастор шырокімі, як думы — вольнымі, як званы — гучнымі... (В. Каваль). 9. Вайна, здавалася, павінна была б адмяніць усе загады (В. Казько). 10. Я не люблю цябе ўспамінаць, таму што, не будзь таго года, мне, можа, жылося б намнога лягчэй (В. Іпатава).

Заданне 5. Часціцы, што ў дужках, напішыце асобна або праз злучок. Абгрунтуйце выбар напісання.

1. А ўсё (такі) я многа тады змагалася сама з сабой (М. Зарэцкі). 2. Не раз і не два падыходзіў да радыёпрыёмніка, уключаў яго і тут (жа) раздражнёна выключаў (М. Лынькоў). 3. Хлопцы прыгадалі, як ім даводзілася перабягаць раку па тонкім лёдзе, які трашчаў пад нагамі і, напэўна, не вытрымаў (бы) чалавека, каб той спыніўся на месцы (Я. Маўр). 4. Віску было на ўсё сяло, але больш з ахвоты, (абы) пакрычаць, — вужоў у Куранях не баяліся (І. Мележ). 5. У душы ў яе ўжо чаму (сьці) не было таго ранейшага пачуцця да Рэйдзіхі, якое яна адчула, калі ўбачыла яе на гуцянскай дарозе, — яго быццам рукой хто адвёў (І. Чыгрынаў). 6. Дарэмна Гром Стралковіч угаворваў, затым і ўпрошваў іхняга кіраўніка ўзяць хоць якую (небудзь) зброю, хоць рэвальверык укінуць у кішэнь, дарэмна спрабаваў для страхоўкі паслаць разам з «зялёнымі» сваіх паляўнічых (Л. Дайнека). 7. Канец майго сумнага дня прайшоў у беспаспяховых намаганнях дастаць на заўтра білет на самалёт або цягнік; пад вечар прыйшлося (такі) звярнуцца ў Саюз пісьменнікаў (Я. Брыль). 8. І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала, калі што (сьці) ў полі зачарнелася перад імі. Усё роўна што гэта, (абы) толькі што (небудзь) каб было наперадзе! (К. Чорны). 9. Усе песні былі не (абы)якія, а прыстасаваныя да гэтага ўрачыстага моманту (У. Дубоўка). 10. Усе гэтыя новыя і так добра знаёмыя гукі засланылі, засланылі іншыя, толькі што чутыя, — і гэта чаму (сьці) не радавала, а бянтэжыла (Т. Бондар).

Заданне 6. Прачытайце сказы, размяжуйце і выпішыце простыя і састаўныя часціцы.

1. І ён думаў, што трэба ўсё ж дабрысці туды, паглядзець, хоць бы памацаць зямельку, якая некалі абяцала яму столькі радасці, а дала — адно гора (В. Быкаў). 2. Яна нават не заўважала, як балюча даймала гэтым сваю маўклівую ахвяру (І. Чыгрынаў). 3. А вось і дзедава хата (Л. Адамовіч). 4. МАЗы былі ўжо далёка на горцы, чуваць быў толькі іх рокат, пасля і ён аціх, і зноў заскрыпеў пад палазамі снег (І. Пташнікаў). 5. Васіль аж перастаў дыхаць: вось дык навіна! (І. Мележ). 6. Аднак ніводная рыска не ўздрыгвае на твары хірурга. Хіба толькі залішне пільна сочыць ён за калегамі і памочнікамі, якія таксама даволі спакойна поркаюцца каля апаратаў (І. Шамякін). 7. Стараючыся не рабіць многа шуму ў гэты ранні час, імшыстай сцежкай паміж балотам і лесам ішло многа людзей, расцягнуўшыся доўгім ланцугом (К. Чорны). 8. І ў голасе, і ў паглядзе — непрыступнасць, адчужанасць: як, маўляў, ты можаш, хіба такія свежыя думкі маглі калі-небудзь табе, казаяўцы, у галаву прыйсці?.. (Б. Сачанка). 9. Што за ліха! Ніколі яшчэ яму не хацелася так пацалаваць ніводную дзяўчыну, хоць цалаваўся ён з многімі (І. Шамякін). 10. «Як скамянеў, — падумаў Шабета. — Вокам не міргне... Ну і тып, мабуць...» (І. Мележ).

Заданне 7. Спішыце сказы. Вызначце, якімі часціцамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Але **як** часта людзі памыляюцца!.. (І. Чыгрынаў). 2. У нядзелю раніцай стаяў я на падворку і слухаў, **як** гудуць каля дзядзькавых вулляў пчолы (І. Чыгрынаў). 3. **А** якія высозныя, стройныя раслі сосны, ясені! (Б. Сачанка). 4. Ілька прахадзіў цэлы дзень па горадзе, **а** к вечару звярнуўся назад у табар з маленькім значком на грудзях (В. Каваль). 5. **Але** ж вайна з цябе і штуку вырабіла! Ні да кога і сам да сябе ты цяпер не падобен (К. Чорны). 6. Мікіціха хацела і яшчэ многа чаго добрага сказаць пра Лявона, **але** якраз на гэтых яе словах у хату ўвайшоў стараста (М. Гарэцкі). 7. «**Дык** што ж вы, людцы? — пачаў дзед Янусь. — Што ж вы робіце?» (М. Лынькоў). 8. Учора вечарам прыйшоў дадому бацька, сказаў, што ў школе атрымалі білет на дровы, **дык** дырэктар загадаў яму і Клыбіку збірацца заўтра ў лес (М. Стральцоў).

Заданне 8. Растлумачце выбар часціцы *не ці ні* і правапіс іх з рознымі часцінамі мовы.

1. І чамусьці адразу не захацелася стаяць пад страхой, так і падбівала скочыць на вуліцу і падставіць твар, расхрыстаныя грудзі нетаропкім струменям дажджу (М. Стральцоў). 2. Пануры, маўклівы, ехаў ён уперадзе эскадрона і, выехаўшы з сяла, пусціў каня ў шалёны галоп, каб неяк развеець недарэчныя думкі, скінуць з сябе прыкрае здранцвенне (М. Лынькоў). 3. У яго, Петрака, ніколі не было ні жонкі, ні дзяцей (У. Караткевіч). 4. Калі Яфім Сцяпанавіч адчыніў дзверы, то нейкі момант затрымаўся на парозе, не адважваючыся ступіць наперад (Э. Самуйлёнак). 5. Нешта страшнае і незразумелае для чалавека зрабілася там (Я. Колас). 6. Дзядзька Ладусь са шклянкаю ў руцэ сядзеў з краечку лавы, быццам не гаспадар, а госць быў тут (А. Федарэнка). 7. Над ракой, вышэй, яшчэ малады лес — жаўтаваты, не абдзёрты ад леташняга сівога моху і шышак — кудлатымі хвоямі звоніць праўдзівую казку пра вясну (В. Каваль). 8. Ён нават плаваць не ўмее! Не вучыўся ніколі: у яго зялёнай вёсачцы на Віцебшчыне не было ні рэчкі, ні азярца хоць бы з добрую лужыну (І. Мележ). 9. Ён адчуў сябе стомленым і падумаў, што было б хораша хоць тыдзень адпачыць у такім вольным, лясным, лугавым кутку, каб не ехаць ні на якія курорты, дзе спэка і поўна народу (І. Шамякін). 10. Вечна галодная, ты кідаеш мяне на бездарожжа, у непагоду, у цемру непражытую, і я, пакорны табе, змучаны, паўжывы, усё стараюся выйсці з гэтай магілы туды, дзе радуецца сонца і гамоніць жыццё... (Л. Родзевіч). 11. І гэта была не поза, не прыгожае слоўца (У. Аляхновіч). 12. Не падсохла яшчэ ад вясновага разводдзя зямля зусім раскісла... (В. Быкаў).

Заданне 9. Запішыце, раскрыўшы дужкі.

(Не) абсяжныя прасторы; (не) пакоіць; лугі былі (не) кошаныя; зусім (не) знаёмыя людзі; хачу жыць, а (не) памерці; застацца (не) заўважаным; аргументы былі (не) абвержныя; (не) аглядныя прасторы; (не) дабачыць; (не) ўзаранае поле; (не) лёгкі выбар; (ні) кчэмны чалавек; (не) магу (не) падтрымаць; вокны (не) зачынены; (не) вядомыя краявіды; (не) сцерпна; (не) ўзабаве; (ні) водны, (не) цёмна-барвовы

колер; абсалютна (не) падрыхтаваны адказ; аповесць (не) перапрацавана; (не) маючы спакою; (не) падмеценая падлога; (не) высокі, але дужы; (не) даючы дазволу; (не) дахоп; (не) далічыцца грошай; хвароба (не) радасць; своечасова (не) падрыхтаваныя паперы; карціна (не) намалявана.

Заданне 10. Выпішыце фразеалагізмы з часціцамі *не*.

Н... праехаць н... прайсці; нічога н... папішаш; з галавы н... выходзіць; канца-краю н... відаць; н... да смеху; н... што сабе; н... ў якім разе; н... лыкам шыты; н... за гарамі; н... слыху н... дыху; н... па гадах; н... за што н... пра што; як з казла: н... руна н... малака; з вока н... выпускаць; н... свет н... зара; не чуць н... рук, н... ног; н... пылу н... следу.

Заданне 11. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне часціцы *не* з рознымі часціцамі мовы.

1. Рупліва ўладкоўвалася на сваіх полках адна ўжо даволі (не) маладая пара, якую ўсе прыкмецілі па тым, што яна зайшла ў вагон з чатырма вялізнымі чамаданами і здаравенным куцахвостым бульдогам (А. Кулакоўскі). 2. Узбуджаныя, яны гучна перагаворваліся між сабою, а кабеты сталага ўзросту плакалі, (не) хаваючы слёз (А. Якімовіч). 3. Аж (не) паспелі схавацца з вачэй апошнія ўланы і падводы бежанцаў, як у горадзе пачало адбывацца штось (не) звычайнае (А. Федарэнка). 4. Чалавек, мабыць, ведаў тое і ўсё ж адчуваў сябе (не)спакойна, нават трывожна; хада яго была такая насцярожаная, што, здавалася, варта (не) дзе каркнуць вароне, як ён здрыганецца і абамрэ на месцы (В. Быкаў). 5. І тут раптам адбылося (не) верагоднае, цуд (не) йкі, дый годзе (Б. Сачанка). 6. Час ад часу ў вершняку перасвітваюцца каршуны, і ніяк (не) пасуе ім іхні свіст, зусім (не) маладзецкі і (не) грозны (Я. Брыль). 7. Вуліца ў (не)ўгамонным разводзі раскідвае ў бяздонную сінь розныя зыкі — чыстыя, па-свойму зразумелыя ў тактах сэрцабою (В. Каваль). 8. (Не) хта ліў (не) дапіты квас на пухкі гарачы пясок, на сцежку; квас шумеў, збягаючыся, як у прысаку (В. Адамчык). 9. Але сёння я мімаволі апынуўся каля сваёй хаты, скалечанай (не) вайною, (не) пажарам, а забыццём, а мо і здрадніцтвам (В. Казько).

10. У дзверы асцярожна пастукалі, а (не) ўзабаве ў праёме паказалася мужчынская галава без шапкі (Г. Далідовіч). 11. За гэта кот Мурлыка і (не) далюбліваў шпакоў... (А. Корзун).

Заданне 12. Пры спісванні раскрыйце дужкі і ўстаўце замест кропак літары *e* або *i*. Вусна абгрунтайце выбар часціц *не* або *ні*.

(Н...) змаўкаў (н...) на хвіліну; (н...) сабраў (н...) воднага грыба; (н...) бачыцца (н...) з кім; (н...) з чым (н...) параўнальнае; (н...) мог (н...) падтрымаць; (н...) спрачаючыся (н...) колі (н...) з кім; яна нейкая (н...) рыба (н...) мяса; (н...) маглі (н...) падрыхтавацца; (н...) льга (н...) помніць; (н...) разу (н...) бываў тут; (н...) дзе (н...) відаць (н...) пясчынкі; (н...) хто (н...) на каго (н...) звяртаў увагі; (н...) гнуся ад (н...) лёгкае ношы; (н...) было (н...) снегу, (н...) дажджу; (н...) хто (н...) сказаў (н...) слова.

Заданне 13. Выпішыце спачатку сказы, у якіх часціца *не* ўжываецца з адмоўным значэннем, а затым сказы, у якіх гэтая часціца ўжываецца са сцвярджальным значэннем.

1. Можа, і таму, што не быў у Германіі, ажаніўся з дзяўчынай з не спаленай у блакаду вёскі (Г. Далідовіч). 2. Каго тут толькі не было! (Л. Дайнека). 3. Ён знарок не патрабаваў спецыяльнага расказу, каб не збіцца на біяграфію толькі аднаго чалавека (І. Шамякін). 4. Ад тае зацяжкі ў яго адразу закруцілася ў галаве, і ён ледзь не хіснуўся (В. Быкаў). 5. А да гэтага, трэба адзначыць, вёска кветак наогул амаль не прызнавала (В. Казько). 6. Шчаку Васіля казытала пасма яе валасоў, незвычайна блізкая, але ён не адхіляўся (І. Мележ). 7. Ён шпарка ішоў усю ноч і не мог хоць на момант вырваць са сваёй галавы пакутнай думкі аб яблыньках пры доме, якія гэтай вясной першы раз зацвіталі (К. Чорны). 8. Ёй снілася, што яна нястрымна ляціць наперад, а Рос амаль не дакранаецца капытамі зямлі, аднак жа пошчак тых капытоў такі гулкі, што напаўняе прастору (В. Іпатава). 9. Усё было так спустошана, што — хто не ўбачыў бы, што гаспадары рушылі на выгнанне, тым больш, што паблізу валяліся салдацкія рэчы (К. Чорны). 10. Маці закрыла хусткай ледзь не ўвесь твар, падкурчыла ногі, але ратунку і так не было (І. Мележ).

Заданне 14. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы патрэбныя часціцы; вусна растлумачце іх правапіс.

1. (Не, ні) раней, (не, ні) пазней за ўсё сваё жыццё я нідзе (не, ні) чуў, каб людзі так мацюкаліся (І. Шамякін). 2. Чуваць яшчэ, як стракоча (не, ні) дзе блізка ў васільках ля дарогі конік, і зноў ньюць камары над самай галавой, аблепліваючы каласы на жыце (І. Пташнікаў). 3. Крычы (не, ні) крычы, а цябе ўсё роўна (не, ні) хто (не, ні) пачуе (І. Чыгрынаў). 4. А дуб сабе будзе на гэтым самым месцы расці, і кожны год жалуды з яго будуць падаць, і табе будзе здавацца, што ты дайшоў ужо да такога месца на свеце, без якога і свет (не, ні) свет, і людзі (не, ні) людзі, а тым часам сонца кожны дзень, калі будзе заканчваць сваю дзённую дарогу, прысядзе адпачыць на гэты дуб, а (не, ні) на тваю галаву, хоць яна і залатая была (б, бы) (К. Чорны). 5. (Не, ні) чога (не, ні) чаканага ў сынавым пытанні (не, ні) было (Л. Дайнека). 6. Але словы яго чароўныя больш (не, ні) вабілі яе, і тварам яго прыгожым перастала любавання яна (Л. Адамовіч). 7. Вярнуўшыся, Жардэцкі (не, ні) пайшоў (не, ні) ў паліцью, (не, ні) ў партызаны, а з сынам пачаў карчаваць пасеку (І. Пташнікаў). 8. Маці, сабраўшы (не, ні) шта з адзежы, (не, ні) дзе раздабыўшы запалак і сахарыны, пайшла ў вёску (Л. Арабей). 9. У начным змроку праплывалі (не, ні) высокія будынкі, да іх — рукой падаць (І. Шамякін). 10. Яны прыкурвалі «ад вугалька», гладзілі нас па галовах і, (не, ні) распытваючы (не, ні) аб чым, спяшаліся даганяць сваіх (І. Чыгрынаў).

Заданне 15. Знайдзіце групы, у якіх паводле значэння ёсць пятая лішняя часціца.

1) толькі, абы толькі, хіба толькі, хоць бы, ледзь; 2) бы, няхай, дай, ну, бадай; 3) ці, ні, хіба, няўжо, так; 4) нават, ды, дык, аж, такі; 5) амаль, іменна, проста, роўна, вось.

Заданне 16. Знайдзіце граматычныя памылкі і маўленчыя недахопы і растлумачце прычыны іх узнікнення.

1. Усе яго вершы амаль прысвечаны прыродзе. 2. Галоўнае, каб Ваша ўнучка была здаровенькая і толькі Вас радавала. 3. Калі

народ будзе не баяцца ўлады? 4. Зладжаныя дзеянні службы бяспекі дазволілі баевікам не здзейсніць ніводнага тэрарыстычнага акта. 5. Звычайна пішуць пра экалогію прыроды. Але многія пісалі пра экалогію і чалавека.

Заданне 17. Вызначце значэнне слова *яшчэ* ў розных кантэкстах. Пры ўзнікненні цяжкасцей звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Падарыла восень людзям яшчэ некалькі ясных, светлых і цёплых дзён (Я. Колас). 2. Дзяўчынка хадзіла яшчэ толькі ў трэці клас, але здзіўляла самастойнасцю, выказваючы схільнасць загадваць і камандаваць (І. Навуменка). 3. Вечар пахмурны, але вельмі парны, зямля ўся яшчэ гарачая (М. Лупсякоў). 4. На адным палетку яшчэ ляжалі снапы позняга аўса (К. Чорны). 5. На дне яра зеленавата-сінімі плямамі пракідаецца зусім свежы, яшчэ не пераможаны снегам лядок неўтаймаванай крыніцы (Я. Брыль).

Заданне 18. Прааналізуйце выкарыстанне слова *проста*: 1) вызначце семантыку; 2) акрэсліце функцыю ў выказванні; 3) зрабіце вывад пра часцінамоўную прыналежнасць у розных кантэкстах. Пры ўзнікненні цяжкасцей звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Гэта ж так проста і цікава: зробіш пальцам на шкле тлустую кропку, потым пазуром акрэсліш лёгкія крыльцы — і акурат атрымліваецца жаваранак (У. Аляхновіч). 2. Духмянасць бэзу і белапенных кустоў цярноўніку проста ап’яняе, і мы амаль не заўважаем больш сціптых кветак чэрвеня (Э. Штрытматар). 3. Праз сіваю сетку дажджу я ўгледзеў у полі жанчыну. Нядоўга думаючы, я кінуўся цераз поле проста да яе (Б. Сачанка). 4. Такія дні любяць старыя. Выходзяць падыхаць паветрам, тупаюць вакол хат, колюць сякерай лучыну для падпалкі ў печах. А то проста стаяць, цёпла апранутыя, у валёнках і радасна і здзіўлена глядзяць на гэты свет (У. Бутрамееў).

Заданне 19. Прааналізуйце выкарыстанне слова *i*: 1) вызначце семантыку; 2) акрэсліце яго функцыю ў выказванні. Пры ўзнікненні цяжкасцей звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця (І. Навуменка). 2. Надзвычай роўныя і высокія сосны-прыгажуні гойдаліся ад ветру, рыпелі і аднастайна і ласкава шумелі сваімі верхавінамі (І. Шамякін). 3. Выраслі і нядаўна пакінулі сваё жыллё і шпакі (І. Бутараў). 4. Яна [ліпа] засланяла ад буры і марозу і тыя чатыры яблыні, дзве грушы, якія стаялі за тынам (А. Бялевіч). 5. Тады некалькі дзён бывае гэтак жа гарача, як і ў чэрвені ці ў ліпені, бо няма яшчэ халодных скразнякоў і нудных дажджоў (Г. Далідовіч).

Заданне 20. Вызначце, чым адрозніваюцца сказы: па сэнсе, будове і інтанацыі? Якой часцінай мовы з’яўляецца слова *як*?

Да юнака падышлі трое знаёмых.

Першы спытаў: «Як ты закончыў школу?»

Другі ўсклікнуў: «Як, ты закончыў школу!»

Трэці сказаў: «Раскажы, як ты закончыў школу».

Заданне 21. Сучасныя лінгвісты імкнуча выявіць розныя камунікатыўныя характарыстыкі паведамлення, якія перадаюцца з дапамогай часціц. Напрыклад, у сказе *Нават Пеця не рашыў задачу* часціца ўносіць наступную інфармацыю: ‘задачу рашаў не толькі Пеця’; ‘задачу не рашыў ніхто’; ‘той, хто гаворыць, мяркуе, што Пеця мог бы рашыць задачу’. Паспрабуйце вызначыць інфармацыю, якая ўносіцца часціцамі ў сказы. Адзначце магчымыя варыянты тлумачэння.

1. Нават бацька пабялеў ад страху. 2. Бацька нават пабялеў ад страху. 3. Ён у гэты вечар нават оперу не захацеў слухаць. 4. Нават ён у гэты вечар не захацеў оперу слухаць. 5. Толькі маці маўчала. 6. Маці толькі маўчала. 7. Толькі ў гэты вечар Пеця не глядзеў вярэні выпуск навін. 8. У гэты вечар Пеця не глядзеў толькі вярэні выпуск навін.

Заданне 22. Вызначце, у ролі якіх часцін мовы выступаюць словы *хоць, нібы, быццам, ледзь*.

1. Дзіўна, як уцалела гэтая адзінокая сасна і чаму за доўгія гады не вырасла паблізу *хоць* маленькай сасонкі (І. Навуменка).

2. Цёмна-зялёны масіў жыта паволі святлеў, нібы шэры пыл з дарог асядаў на калівах (Т. Хадкевіч). 3. Залаты разліў запаланіў усё жыгнёвае бязмежжа, быццам само сонца падарыла яму сваю афарбоўку (Т. Хадкевіч). 4. Прыхінуўся спінаю да ствала сасны, слухаў і не мог зварухнуцца, баючыся збіць з рытму хоць аднаго крылатага спевака (К. Кірэнка). 5. Тых, хто сустракаў, на станцыі, як заўсёды, было болей, чым тых, хто прыехаў, хоць з вагонаў сённа высыпала нямала (А. Кудравец). 6. Хоць Андрэю ў той час не хацелася піць, ён нахіліўся і папіў вады (П. Броўка). 7. Здавалася, што нядоўгі выпадковы дождж абмыў паветра, ачысціў, і яно быццам палягчэла, пасвятлела, пачало бязважка трымцець пад промнямі сонца (А. Казаннікаў). 8. Ледзь зашарэлася на ўсходзе, ён [Віктар] разбудзіў Мірона, і яны накіраваліся ў лес (Я. Маўр). 9. Была тут яшчэ і сцяжынка, ледзь прыкметная, усланая сасновымі іголкамі і калючымі, бы вожыкі, шышкамі (Б. Сачанка). 10. Ягады паспелі ўжо і пазіралі на Юлю засмяглымі чырвонымі вочкамі ледзь не з-пад кожнага лістка (Б. Сачанка). 11. Але як толькі ручаіна спрабуе падпаўзці па прамыгтым ёю пячаным жалабку хоць крыху бліжэй, азёрная хваля жвавее, накрывае сабой прышлы струменьчык і цягне яго ў глыбіню (М. Лужанін).

Заданне 23. Выпішыце з тэксту часціцы і зрабіце іх марфалагічны разбор.

Чалавек не можа заставацца чалавекам і толькі, ён павінен або ўздывацца і ўзняцца над сабою і вырасці ў Бога, або скаціцца ў бездань і ператварыцца ў звера. Кожны выбірае сам. І скрозь, як было ўжо неаднойчы, выбірае лягчэйшае — смерць. Адмаўленне ад духу, ад духоўнасці, і смерць...

Анэля не хацела для сябе гэтага, не хацела! Калі б яна магла, калі б толькі магла дакрычацца да каго-небудзь — хоць бы да каго-небудзь аднаго ў цэлым Сусвеце, каб адчуць, паверыць, што не толькі яна блукае ў цемры, шукаючы, прагнучы знайсці нейкае выйсце з адзіноты! Дык не. Зноў і зноў кліч патанаў, тануў у пуштаце, скразной — праз усю бязмежнасць — пуштаце, і яна, кожны раз усё больш бездапаможная, зноў паддавалася скрусе, скрушнай сваёй тузе: без сілы, без іскрачкі спадзявання падоўгу, часам цэлымі днямі праседжвала над чыстым аркушам паперы, раз-

пораз узіраючыся ў яго так, як узіралася б у самую гэтую тугу, раптам адасобленую ад сябе і такім чынам праяўленую, і маўчала.

Цішыня расколвалася, асыпалася вакол і ўнутры, у душы, калючымі сколкамі, ранычы, змушаючы ўспоміць, што апакаліпсіс — гэта апакаліпсіс кожнай такой хвіліны, а яна ні словам, ні зрухам не баранілася. Чакала, калі загаворыць душа, калі душа не вытрывае цяжкага, нечалавечага напружання і загаворыць (Т. Бондар).

Заданне 24. Глумачальны дыктант.

Загадка ёсць у лёсе амаль кожнага мастака. Гэта загадка ракі: яна нараджаецца недзе ў вытоках, трымціць і мроіцца там, і толькі мора, у якое ўпадае рака, цалкам разгадае яе. Мора — гэта час, жыццё народа і літаратуры, да якіх прылучаецца мастак. У асобе, у адзінкавым лёсе — загадка, у жыцці народа і літаратуры — вырашэнне яе.

Адам Ягоравіч Багдановіч пакінуў Беларусь, калі сыну Максіму было пяць гадоў. З гэтага часу хлопчык выходзіць, вучыцца, сталее па-за Беларуссю. Пяцігадовы ўзрост — магчыма, самы ўражлівы ўзрост, аднак у сэнсе ўласна беларускіх уражанняў нааўрад ці даў ён што-небудзь істотнае Багдановічу.

Рана пазбаўлены матчынай ласкі, ён усё жыццё сумаваў па ёй. Здагадацца пра тое мы можам па яго творчасці: найвышэйшы ідэал жанчыны для яго — мадонна, маці. Трапяткая і пяшчотная, ласкава-трывожлівая ў сваёй мацярынскай любові. Смерць маці пазбавіла яго радзімы. Любоў да памяці маці, любоў да радзімы, якую так часта і справядліва звязваюць з іменем маці, вярнула яго на зямлю продкаў.

Калі і як навучыўся ён беларускай мове, калі ў яго свядомасці, сэрцы паўстаў, разрастаючыся і падпарадкоўваючы сабе ўсё, вобраз Беларусі? Бацька сведчыць, што пісаць вершы па-беларуску пачаў ён рана, у дзесяцігадовым-адзінаццацігадовым узросце. Што бацька нейкім чынам уплываў на абуджэнне ў сына цікавасці да радзімы і роднага слова — гэта справядліва, і гэтага нельга адмаўляць. Уплываў хаця б праз тое, што сын мог карыстацца этнаграфічнымі працамі і фальклорнымі запісамі, што былі ў бацькавым архіве.

У маленькім пакойчыку таго, каго празвалі Максімам Кніжкіным, жыў сам час. Там, у цесным пакойчыку, месцілася ўся

Беларусь. Бацька пазней скажа, што выбарам жыццёвага шляху, выбарам мэты сын абавязаны неадольнай цязе, роднай стыхіі, інтуіцыі, што далася ад продкаў. Магчыма, і так (В. Вітка. Часцей глядзіце на зоры). (260 слоў.)

Тэма 4

ВЫКЛІЧНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

4.1 Выклічнікі як часціна мовы.

Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы

Выклічнік — часціна мовы, якая выражае пачуцці, пабуджэнні і волевыяўленні чалавека, але не называе іх: *Як вы ёй у вочы будзеце глядзець? Ах, Пракопавіч, Пракопавіч...* (М. Ракітны). — *Стоп, Грыша, пачакай хвіліначку,— сказаў ён [Паходня] шафёру і вылез з кабіны* (Т. Хадкевіч). — *Ой, гузік, дзетачкі, гузік адарваўся...* — *праз уздыхі-ўсхліпы казалі старая...* (В. Гапееў).

Семантычна выклічнікі адрозніваюцца ад усіх знамянальных часцін мовы тым, што яны не валодаюць намінацыйнай функцыяй, так як з’яўляюцца своеасаблівымі маўленчымі знакамі, сігналамі, якія выкарыстоўваюцца для імгненнага выражэння рэакцыі чалавека на розныя падзеі аб’ектыўнай рэчаіснасці ці для выражэння патрабавання, жадання чалавека. Выражаючы (аднак не называючы) адценні пачуцця і волі, выклічнікі ўсведамляюцца ўсімі і для ўсіх зразумелыя, так як за выклічнікам замацаваны пэўны сэнсавы змест. Выклічнікі не з’яўляюцца членамі сказа і сінтаксічна не звязаны са структурай сказа. Як і службовыя часціны мовы, выклічнікі з’яўляюцца нязменнымі, марфемна непадзельнымі словамі і не маюць граматычных катэгорый, аднак службовай функцыі ў мове выклічнікі не выконваюць: яны не паказваюць на сувязь слоў (як злучнікі) ці на адносіны паміж словамі (як прыназоўнікі), не надаюць пэўнага сэнсавага адцення словам ці сінтаксічным канструкцыям (як часціцы).

Такім чынам, выклічнікі — гэта спецыфічныя словы, якія не маюць граматычнай аформленасці, звязаны не з інтэлектуальнай дзейнасцю чалавека, а толькі з яго пачуццём і воляй і служаць для выражэння эмоцый і волевыяўлення асобы.

Выклічнікі могуць фарміраваць асобыя непадзельныя эмацыянальныя выказванні: «*Ого!*» — усклікнуў *Змітрок*, *углядаючыся ў сцяну хмар* (Т. Хадкевіч).

Часцей за ўсё выклічнік прымыкае да сказа, але можа і ўключачца ў яго ці знаходзіцца ў канцы: «*Эх, прыгажун які. Калі ласка, у кошык*», — *ледзь не ўслых падумаў Сяргей* (А. Варановіч). Калі выклічнік ўжываецца ў канцы выказвання, то ён эмацыянальна падагульняе сказанае: — *Упершыню, кажаш! Новенькі? Ого!* (Я. Каршукоў).

Семантыка большасці выклічнікаў дастаткова шырокая, але некаторыя маюць даволі акрэсленае значэнне, напрыклад, выклічнік *эх* звычайна пачынае выказванні, у якіх перадаецца распач, шкадаванне, папрок, прыкрасць. Выклічнік *ого* выражае здзіўленне ці захапленне. Выклічнік *цэфу* выражае агіду, злосць, нянавісць, пагарду, прыкрасць, недаўменне, расчараванне. Аднак дакладны сэнс выклічнікаў зразумелы толькі з кантэксту, сітуацыі і ўдакладняецца інтанацыйна.

Выклічнікі ўжываюцца ў такім кантэксце, які перадае эмацыянальную маўленчую сітуацыю ці адлюстроўвае эмацыянальна насычаны дыялог.

Выклічнікі бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Так, напрыклад, выклічнік *эх* выражае распач: — *Эх, брат!* — *махнуў Міхал рукою*. — *Мы чулі ўладу над сабою...* (Я. Колас); шкадаванне: — *Эх, брат Алесь!* — *гаворыць дзядзька*. — *Вось быў ічупак — усім ім бацька!* (Я. Колас); папрок: *Эх, галава твая парожна!* (Я. Колас). Ён таксама можа выкарыстоўвацца са значэннем эмоцый радасці, захаплення: ...*Эх, луг шырокі!* *Як жывы, ты, травой мурожнаю закрыты, стаіш зялёны прада мною і ззяеш дзіўнаю красою!* (Я. Колас). Выклічнік *ой* перадае страх, здзіўленне, боль: *Нейкі неспакой пачынаў агортаць маладое насенне. Ой, ці не жартуе з ім вецер, ці туды нясе ён, куды прасілася душа?* (Я. Колас). *Ой! Здаецца наперадзе трошкі пасвятлела* (С. Грахоўскі). — *Ой, ой, перакулімся!..* — *лямантавала Ксана Мікалаеўна* (А. Вольскі). Выклічнік *ну* можа быць пабуджалльным (*Ну, пайшоў адсюль!*), а таксама служыць для выражэння захаплення, здзіўлення (*Ну, кветкі!*). Мнагазначнымі таксама з'яўляюцца выклічнікі *ох!*, *ух!*, *э!*, *ай!* і інш. Выклічнік *жа*, напрыклад, *цыц* выкарыстоўваецца толькі для выражэння забароны, а *о* звычайна ўжываецца для перадачы ступені эмацыянальнага стану: *О, якое гора напаткала тады мой народ!* (Я. Колас).

Пры выражэнні экспрэсіўна-эмацыянальных сэнсаў выклічнікі могуць прымыкаць да часціц, утвараючы з імі адзінае цэлае: *Ну што за прыгажосць!*

Выклічнікі звязаны са зместам усяго сказа, але членамі сказа, як правіла, не з'яўляюцца. Толькі ў тых выпадках, калі выклічнікі пераходзяць у разрад іншых часцін мовы, яны могуць выконваць ролю галоўных або даданых членаў сказа: *Праз хвіліны дзве, калі Толя прачытаў усё, што было напісана ў плакаце, ён завяў «у-у-у» і таксама кінуўся на кухню* (П. Місько). *Што ведаеш пра нас — ні гу-гу* (Я. Колас). *Скажа нехта «добрае раніцы» ў адным канцы вуліцы, а ў другім жанчыны адсоўваюць на вокнах фіранкі, каб зірнуць, хто гэта ўстаў раней за іх* (Я. Сіпакоў). *І калі ад акрайца астаецца невялічкі кавалачак мякішу, чуеш недзе збоку доўгае і гучнае: «Ау-уу!»* (Б. Сачанка). Некаторыя выклічнікі могуць падпарадкоўваць сабе іншыя словы: *марш дахаты, гайда ў кіно*.

Выклічнікі звычайна стаяць у пачатку сказа і на пісьме выдзяляюцца коскай: *О, гэтае задавальненне пакрыўджанага лёсам перад шчасліўчыкам!* (Н. Гальпяровіч). — *Э, братка Янка, не ўгадаў. Карасі да вясны пачакаюць, а з гэтым кошыкам праз тыдзень яшчэ ў грыбы пайду* (Я. Галубовіч).

Калі выклічнік вымаўляецца з клічнай інтанацыяй і выразнай паўзай, то пасля яго ставіцца клічнік: — *У-і-і!.. А колькі іх!* — *усклікнуў Лёня, убачыўшы на траве яблыкі* (М. Корзун).

Пасля выклічніка *о* (замест яго можна ўжыць выклічнікі *эх!* *ой!* *ох!* і інш., якія будуць перадаваць тое самае пачуццё) ставіцца коска: — *О, бедненькі!.. — усклікнуў хлопчык Міця. — Трымайся, брат! Я выручу з бяды!* (Э. Валасевіч).

Выклічнікі *о*, *ну*, *ах*, *ох* неабходна адрозніваць ад часціц *о*, *ну*, *ух*, якія выкарыстоўваюцца для выражэння ўзмацняльнага адцення і на пісьме коскамі не аддзяляюцца: 1) часціца *о* часцей за ўсё выкарыстоўваецца пры зваротку і перад словам *не*: *О не! Не дай Божа (ці дай Божа) зірнуць вам на гэту прыгажосць, на гэты цудоўны бутон!* (С. Давідовіч). *О зямля! Ты даеш нам тугу па небе, але не меншая наша туга па табе* (М. Стральцоў); 2) часціца *ну* выкарыстоўваецца з узмацняльным значэннем: — *Ну і рыцар! Хіба рыцары гэтак робяць?* (Н. Гілевіч); 3) часціцы, якія стаяць перад словамі *як*, *які*, выражаюць высокую ступень якасці: *Ух як я стамілася за дзень!*

Узмацняльныя часціцы *о, ну, ах, ох* не маюць націску, у вымаўленні зліваюцца з наступнымі словамі: «*Ну і вавёрачка, ну і малайчына!* — падумаў Іван. — *Гэта ж, мусіць, яна так вырашыла аддзячыць за ўсё добрае, што зрабіў для яе*» (А. Кудравец). На выклічнікі падае націск, яны з'яўляюцца самастойна аформленымі адзінкамі: *О-о! Верабей* — птушка, якая заслугоўвае павагі (Э. Луканскі). *Ах, во яно што! Гэта ж ластавяняты...* (Я. Сіпакоў). — *Ох, і язычок у цябе, Ганначка! І траічыш, і траічыш* — ну чыста сарока (Я. Васілёнак).

Выклічнікі шырока выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры, часцей за ўсё ўжываюцца ў дыялогах, драматычных творах.

4.2 Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння. Гукапераймальныя словы

Выклічнікі падзяляюцца на разрады з улікам іх паходжання і семантыкі. Паводле паходжання выклічнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Невытворныя выклічнікі — гэта словы, якія сваім паходжаннем не звязаны з іншымі часціцамі мовы. Яны складаюцца з аднаго гука або спалучэння гукаў — галосных і зычных: *а!, о!, ы!, ай!, го!, ох!, ух!, уга!, ого!, тпру!*. Невытворныя выклічнікі могуць выступаць з поўным ці частковым паўтарэннем іх гукавога комплексу: *ну-ну!, ха-ха-ха!, ай-я-яй!, о-го-го!, цып-цып-цып!, алё-алё!* Выклічнікі, што складаюцца з паўтарэння гукаў, называюцца **с л а д а н ы м і**.

Вытворныя выклічнікі — гэта словы, якія ўзніклі са знамянальных часцін мовы ў выніку страты імі лексічнага значэння, намінацыйнай функцыі. Страціўшы намінацыйнасць і набыўшы здольнасць выражаць толькі пачуцці і волевыя ўленні асобы, у выклічнікі перайшлі некаторыя назоўнікі: *баццохны!, матухна!, божа!, жах!, крышка!*; дзеясловы: *дзякуй!, бывай!, будзе!, падумаеш!, плі!, памілуй!, прабачце!*; прыслоўі: *годзе!, досыць!*; займеннікі: *о-то-то!*; былыя спалучэнні слоў з розных часцін мовы: *дабранач!* (з *добрай ночы!*), *дабрыдзень!, вось табе на!*

Пераход у выклічнікі самастойных часцін мовы, а таксама цэласных спалучэнняў слоў (фразеалагізмаў) называецца *інтэр'екцыяналізацыя*. Значэнне выклічнікаў могуць набываць некаторыя назоўнікі (*жах, марш, божа, дудкі, бяда, крышка,*

палундра), дзяясловы (дзякуй, памілуй, бывай, валяй, стой, выбачай, прабач), прыслоўі (годзе, досыць), прыметнікі (здароў), фразеалагізмы (чорт вазьмі, трымай кішэню).

Простыя вытворныя выклічнікі складаюцца з аднаго слова, а састаўныя — з некалькіх.

Частка выклічнікаў запазычана з іншых моў: *алё!*, *стоп!* — з англійскай; *гайда!*, *каравул!* — з цюркскіх; *брава!* — з італьянскай; *марш!* — з французскай.

Паводле семантыкі выклічнікі падзяляюцца на эмацыянальныя, волевыяўленчыя і моўнага этыкету.

Эмацыянальныя выклічнікі выражаюць розныя пачуцці, душэўны стан чалавека і эмацыянальную ацэнку з’яў рэчаіснасці. Сярод іх вылучаюцца:

– выклічнікі, якія служаць для выражэння радасці, захаплення, задавальнення, адабрэння і інш. (*о!*, *охі!*, *эх!*, *ай-я-яй!*, *ой!*, *у!*): *Ай! Ой! Які цуд!..* (С. Давідовіч). — *Ах, якая цудоўная ў цябе шапка!* — *крыкнуў я.* — *Пакажы, пакажы!* (Я. Маўр). *О, якое наветра ў зімовым лесе!* (Л. Левановіч). — *Эх!* — *вырываецца з грудзей майго субяседніка.* — *Шырыня якая!.. Воля!.. Аж дух зацінае!..* (Т. Хадкевіч);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння гора, смутку, тугі, злосці, асуджэння, незадавальнення, пратэсту, пагрозы, іроніі, сарказму і інш. (*ох!*, *эх!*, *ух!*, *ой!*, *ну!*, *жах!*, *бацюхны!*, *цьфу!*, *фі!*, *фу!*): — *Ах ты, небарака,* — *уздыхае Казімір* (М. Лупсякоў). — *Ай-яй,* — *стогне Казімір, трымаючы ў руках птушку.* — *І як жа я не паспеў яе адагнаць?* (М. Лупсякоў). — *Ой, там жа Валік!* — *вырваўся ў кагосьці з дзяўчат жахлівы распачны вокліч* (А. Капусцін). — *У-у, страшлыішча! Чакай жа, я табе зараз... наладжу... судны дзень!* (П. Місько). *Цьфу! Лае, бэсціць з-за нічога! А мух, брат, мух у носе многа!* (Я. Колас). — *Эх, удзялілі дзялянчку,* — *падумаў ён і ўспомніў, як крыўдала маці, вярнуўшыся дамоў пасля падзелу* (І. Мележ);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння роздуму, меркавання, здагадкі (*гм!*, *о!*, *э!*): *Гм... гэта вы кожны вечар у нас пад вокнамі стаіце?* — *спытала жанчына...* (М. Капыловіч). — *М-м, падумаць трэба,* — *засон у трубку Уладзімір Ігнатавіч* (Б. Сачанка). — *Хм-м,* — *ухмыляецца дзед.* — *Можна, толькі трэба ўсё рабіць так, каб людзям не грэх паказаць* (І. Капыловіч);

– выклічнікі, якія служаць для пацвярджэння думкі (далібог (дальбог)): *Дальбог, ні кроплі не схлушу, скажу, як на малітве: нож*

за халявай не нашу і не давяраю брытве (В. Вітка). — *Вось дзякую табе, хлопча! Ох і вада! Колькі па свеце хадзіў, а такой, далібог, ніць не даводзілася* (Я. Бяганская).

Эмацыянальныя выклічнікі, як правіла, маюць няўстойлівую семантыку, што залежыць ад інтанацыі і зместу сказа, які канкрэтызуе эмоцыі, выражаныя выклічнікам. Той самы выклічнік у розным кантэксте, пры рознай сітуацыі можа выражаць розныя эмоцыі, і, наадварот, розныя выклічнікі пры аднолькавым змесце сказаў выражаюць аднолькавыя пачуцці. Напрыклад: *О, край родны, край прыгожы, мілы кут маіх дзядоў!* (Я. Колас). *О, якое гора напаткала тады мой народ!* (Я. Колас). У першым сказе выражаецца захапленне, у другім — смутак.

В о л е в ы я ў л е н ч ы я (п а б у д ж а л ь н ы я) в ы к л і ч - н і к і выражаюць валявыя імкненні і намеры таго, хто гаворыць. Сярод іх вылучаюцца:

– выклічнікі, якія служаць сігналам спыніць ці пачаць дзеянне (*стоп!*, *ну!*, *марш!*, *гайда!*, *но!*): *Выводзіць і запрагае ў лёгкія санкі трыста белых летуноў-коней. І гайда!* (М. Янчанка). — *Прэч адсюль! Прэч!* — *вельмі стрымана прамовіў повар* (А. Вольскі). — *Эге-эй, Змітрок! Стой! Глянь!* (Т. Хадкевіч);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння закліку, запрашэння, вокліку, звароту (*гэй!*, *э!*, *э-э!*, *эй!*, *ау!*, *алё!*, *каравул!*): *Гэй, дарогу, гэй, шырэй, лес густы, высокі — на машыне верабей едзе да сарокі* (В. Вітка). — *Э-э, мае вы мілыя!.. Адчулі кветачкі вашу ласку і акрыялі...* (І. Аношкін);

– выклічнікі, якія патрабуюць захоўваць цішыню, спыніць размову ці шум (*ша!*, *цс-с!*, *цыц!*, *чи!*, *ш-ш!*): *Цыц, сарокі! Дайце хоць паспаць. Чи-ш! Цішэй там!*;

– выклічнікі, якія служаць для падклікання ці адгону жывёл, птушак: *кось-кось-кось!*, *псік!*, *кыш!*, *цю-цю!*, *агыля!*

Выклічнікі маўленчага этыкету служаць для выражэння прывітання ці развітання, просьбы, падзякі, ветлівага звароту і інш. (*здароў!*, *добрай раніцы!*, *добры дзень!*, *дабранач!*, *калі ласка!*, *выбачай!*, *дзякуй!*): — *Вазьміце, калі ласка, гэтую, а мне патрэбна ўжо другая, для трэцяга класа* (У. Краўчанка). — *Дзякуй, хлопцы!* — *гукнуў ён на развітанне* (М. Янчанка). *Дзень добры, аржаны палетак, дзень добры, родныя гаі* (А. Астрэйка). — *Салют! Што новага, лясны гаспадар?* (Я. Бяганская).

Виклічнікі волевияўлення і маўленчага этыкету маюць, як правіла, устойлівую семантыку.

Да выклічнікаў набліжаюцца так званыя гукапераймальныя словы — выгукі-сігналы жывёл (*гаў-гаў, мяў-мяў, ква-ква, му-у-у, бе-е-е*), птушак (*га-га, ку-ку, курлы-курлы, чык-чырык*), розныя гукі і шумы нежывой прыроды (*бум-бум!, шаш-шаш!, хі-хі, цінь-цінь*): *«Цінь-цінь!» — раздаецца аднекуль зверху тонкі піск* (А. Курскоў). — *Курлы, курлы! — прагучала такое ўрачыстае, заклікальна-вясёлае, быццам скацілася з сіняга воблачка за лесам і загайдалася над затуманенай золакам ракою* (К. Кірэнка). *«Ш-шырк, ш-шырк», — згодна прамаўляла ўлад Васілёвым думкам каса* (І. Мележ). — *Мяў! Мяў! Ратуйце! Мяў, дапамажыце! Мне холодна, баюся я вады...* (Э. Валасевіч). — *Фіюць-цю... Цю-цю... Цюк-цок-цок... — нібыта запыталася птушка на сваёй мове: «Чакаеце?.. Паспяваць, ці што?»* (Я. Зазека). — *Ку-ку, ку-ку! — таямніча прабіваўся праз цішыню раніцы голас птушкі* (М. Капыловіч). Па сваіх сінтаксічных функцыях яны збліжаюцца з выклічнікамі, аднак, у адрозненне ад выклічнікаў, не выражаюць якіх-небудзь пэўных пачуццяў і волевияўленняў, хоць і валодаюць значнай стылістычнай разнастайнасцю і экспрэсіяй. Таму гукаперайманні не могуць быць аднесены да выклічнікаў.

Гукапераймальныя словы могуць ужывацца як самастойна, так і ў складзе сказа ў ролі розных яго членаў: *Часта, калі я сцежкай праходжу міма яе, з сасны гэтай, з яшчэ не бачнай вышыні мяне... абстуквае, як пальцы доктара, дробнае, энергічнае, гулкае «тук-тук! тук-тук!».* (Я. Брыль).

Блізкімі да гукапераймальных слоў з'яўляюцца так званыя дзеяслоўныя выклічнікі. Гэта — аддзеяслоўныя формы тыпу *цап, бах, бултых, гоп, пырх*, якія нярэдка ўжываюцца для перадачы імгненых гукапераймальных дзеянняў: *Вочы хамяка былі заплюшчаныя, вушы вялыя, нібы пакамечаныя. Панюхаў — цап здабычу зубамі* (П. Місько). *Засунеш руку ў нару, а рак — цап за пальцы кляшнёй!* (М. Лынькоў). *Потым — гоп яна з калёс, села ля дарогі* (К. Крапіва). *Шустры жоўценькі клубок шыг са сцежкі пад дубок* (Г. Галіноўская). *Я — хоп за павады! Конь спужаўся, а я — скок на яго* (Я. Колас). Як і выклічнікі, такія словы не змяняюцца і заўсёды маюць яркую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. У сказе яны звычайна выконваюць ролю выказніка.

4.3 Марфалагічны разбор выклічнікаў

1. Часціна мовы. 2. Разрад паводле паходжання (вытворны, невытворны); просты ці састаўны. 3. Разрад паводле значэння (эмацыянальны, волевыяўленчы ці этыкету).

У з о р

Дзень добры, юная вясна! Дзень добры вам, лясы і гоні! (Я. Колас).

Дзень добры — выклічнік, вытворны (паходзіць ад спалучэння назоўніка *дзень* і прыметніка *добры*), састаўны, выклічнік маўленчага этыкету.

Гласарый

Волевыяўленчыя (пабуджальныя) выклічнікі выражаюць валявыя імкненні і намеры таго, хто гаворыць.

Выклічнікі маўленчага этыкету служаць для выражэння прывітання ці развітання, просьбы, падзякі, ветлівага звароту і г. д.

Вытворныя выклічнікі — гэта словы, якія ўзніклі са знамянальных часцін мовы ў выніку страты імі лексічнага значэння, намінатыўнай функцыі.

Гукапераймальныя словы — выгукі-сігналы жывёл, птушак, розныя гукі і шумы нежывой прыроды.

Невытворныя выклічнікі — гэта словы, якія сваім паходжаннем не звязаны з іншымі часцінамі мовы.

Эмацыянальныя выклічнікі выражаюць розныя пачуцці, душэўны стан чалавека і эмацыянальную ацэнку з’яў рэчаіснасці.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якое месца займае выклічнік у агульнай сістэме часцін мовы? У чым заключаецца функцыянальнае прызначэнне выклічнікаў?
2. Пералічыце разрады выклічнікаў па значэнні.
3. Ад чаго залежыць значэнне некаторых выклічнікаў у сказе?
4. Якія вылучаюцца разрады выклічнікаў па паходжанні?
5. Якія часціны мовы могуць набываць значэнне выклічнікаў? Прывядзіце прыклады інтэр’екцыяналізацыі.
6. Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца выклічнікі?
7. Што перадаюць гукапераймальныя словы?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Назавіце пачуцці і эмацыянальныя ацэнкі з’яў рэчаіснасці, на якія паказваюць выклічнікі.

1. На шырокім, выдзеўбленым, як начоўкі, каромысле Вольга нясла, трымаючы за ржавыя драцяныя кручкі, два пустыя ядры. — Ой, маладзіца, не пашанцуе мне, — сказала чужая кабета і прыпынілася (В. Адамчык). 2. — Эх, расстройваецца прадстаўленне! — шапнуў Сыракомля (А. Мальдзіс). 3. — Эт! — махнуў рукой Змітрок. — Не тое дабро, што дабро, але тое, што каму даспадобы. Мне жаніцца даспадобы! (А. Кажадуб). 4. — Э, чалавеча, кажуць, не кайся, рана ўстаўшы і рана жаніўшыся. Рана ўстанеш — многа зробіш, рана жэнішся — дзяцей пры маладым здароўі пагадуеш. Так і граблі — купіш, то мецьмеш у пору (В. Адамчык). 5. — А-а, во дзе ён хаваецца, — напаўжартам прагудзеў Гуж і, угнуўшы галаву ў картузе, пераступіў парог (В. Быкаў). 7. — Ану ціха, цётка! — ужо нядобра гыркнуў Касмачоў. — Таварыш Ганчарык, што стаіць? Супакойце гражданку! (В. Быкаў). 8. — Ах, божа, я гэтак перапалохалася! — сказала яна здалёк, яшчэ не дайшоўшы да яго (В. Адамчык). 6. Міндоўт як працяў яе позіркам. Крыкнуў на ўсю вежу: «Гэй, варта!» (В. Іпатава). 9. Ён пакідаў за сабой роўную бліскучую стужку з белымі меткамі на каменьчыках. — Чш! Тпру! Тпру-у... — супакойваў бацька каня (І. Мележ). 10. — Добры дзень, пані Багацька, — з дзіўнаватай нязвыкласцю павітаўся настаўнік, тоячы загадкава-салодзенькую ўсмешачку на вастраносенькім твары (В. Быкаў).

Заданне 2. Ахарактарызуйце выклічнікі паводле паходжання і семантыкі.

1. — Гэй, ціха! — пачулася разам. — Няхай Марта заспявае... Заспявай нам, Марта! (В. Каваль). 2. Там, у прорве чорных сеняў, быў чуваць нечы тоўсты голас: «Но-о-о, пайшла, чаго ты? Чаго ты баішся?» (В. Адамчык). 2. Сказаў сам сабе сярдзіта: «Этыка!.. Даволі такой этыкі! Эх, Сяргей, Сяргей, страхуешся. Пасаромейся! Не бойся шышак» (І. Шамякін). 3. О, колькі святой шчырасці і жаночага жаху перад тым, што адбываецца, перад будучыняй было ў тым плачы (А. Адамовіч). 4. — Ура-а! — Мікіта падскочыў, нібы малады козлік, і перакуліўся (А. Якімовіч). 5. — О божа! —

цяжка ўздыхнула малая. — Што за жыщцё на гэтай дачы! Старонкі не дадуць прачытаць чалавеку (І. Шамякін). 6. Э, ого, ого! Дык жа ў адным пярсцёнку дарагое каменне! А Божа! А на гадзінніку што выпісана! Граф Паліводскі! (К. Чорны). 7. Вон! Абаіх вас паганю! Мне не патрэбна вашага шляхецтва... Калом яно мне вылезла за сорак гадоў. Годзе!.. Прэч з дарогі! (Ц. Гартны). 8. — Гм... гэта вы кожны вечар у нас пад вокнамі стаіце? — спытала жанчына (М. Капыловіч). 9. — Тс! — перапыніў яго бацюшка, і ён, схамянуўшыся, спрытна пашыбаваў з царквы... (М. Зарэцкі). 10. А-я-яй, якіх жахаў мы нацярпеліся, якіх страхоццяў набачыліся. Кожны мой валасок яшчэ і зараз трымціць (Л. Дайнека).

Заданне 3. Назавіце гукапераймальныя словы, растлумачце іх значэнне і ролю ў сказе.

1. — Гаў-гаў-гаў-у-у,— пачулася ўжо многа бліжэй (М. Гарэцкі). 2. Потым выразней пачуліся гукі — чуфф-фы, чушш! Чуфф-фы, чушш! (Я. Маўр). 3. «Шш-шшш-ш...» — закалыхваў, дыхаў лёгкі прыбой (У. Караткевіч). 4. Часта, калі я сцежкай праходжу міма яе, з сасны гэтай, з яшчэ не бачнай вышыні мяне... абстуквае, як пальцы доктара, дробнае, энергічнае, гулкае «тук-тук! тук-тук!..» (Я. Брыль). 5. Выйдзеш раніцою з хаты, а табе разам з сонечнымі промнямі хлыне проста ў твар іхняя светлая-светлая, чыстая-чыстая песня: «Ціці-цюры, ціці-цюры, ціці-цюры! Чтэрліч!» (Я. Сіпакоў). 6. Дзі-лін-нь! дзі-лін-нь! дзі-лін-нь! — адгукалася, асыпаючыся на плечы, паветра, і Анэля круціла галавою, каб убачыць, зразумець, што асыпалася (Т. Бондар). 7. І звон незадаволена адгукаўся прыцішаным, але глыбінным «б-бом-м!..» (Я. Брыль). 8. Бацян нахіліў галоўку з дрэва і заляскаў дзюбкай: «Та-та-та-та...» (У. Дубоўка). 9. Гоп-гоп! — нехта сарваўся ў ваду (М. Лупсякоў). 10. А калі вецер, хоць маленькі вецер, тады аж рыпяць старыя дрэвы. Жаласліва так, тужліва — р-р-ып... р-р-ы-п... (М. Лынькоў).

Заданне 4. Прачытайце сказы, растлумачце правапіс выклічнікаў і гукапераймальных слоў і знакі прыпынку пры іх.

1. Ну што ж, другі раз, заўтра ці потым, пабачыш яго, зноў спачатку пачуеш неспадзяванае, хоць і чаканае «тук-тук! тук-тук!..»,

а тады ўжо і спынішся, задраўшы галаву (Я. Брыль). 2. — Ай-яй-яй! — жартаўліва здзівіўся Віктар. — Не палохай ты мяне, а то я не ведаю, як трымаць сябе перад гэткай асобай (Я. Маўр). 3. На Корсакавым надворку, падступаючы, зазірнуў у верхнюю, трохі не зашэрхлюю ад марозу шыбу і здзівіўся: «О, елачка ў вас стаіць!» (В. Адамчык). 4. — Ой, пчолкі зумкаюць, ці чуеце? — у здзіўленні падала голас Святланка (Н. Гілевіч). 5. Сярод пастушкоў ваколіцы мае складныя ножыкі карысталіся вялікай славай. Такія ножыкі ў полі — о-го-го! Золата, а не ножыкі (З. Бядуля). 6. «Ш-ш-ш-ш-ш», — залапатаўшы крыламі, з балкона, што на трэцім паверсе, узнялася чымсьці напалоханая чародка галубоў (А. Якімовіч). 7. Ой, крыўда чалавечая, вякамі ты расла, пажарамі і мечамі паслася, як магла (Я. Купала). 8. Ш-шырк, ш-шырк — згодна прамаўляла ў лад Васілёвым думкам каса (І. Мележ). 9. — Эх, сынку, — уздыхае дуб, — штодзень збіраюцца хмары, а дажджу ўсё няма і няма (Я. Колас). 10. — Як жа можна так? Ай-я-яй... — старшыня дакорліва ківаў галавой, цмокаў языком, быццам дакараў малога (І. Шамякін).

Заданне 5. Пастаўце, дзе патрэбна, знакі прыпынку пры выклічніках.

1. Ну растлумач мне калі ласка ты ўсё ж вучоны чорт вазьмі: як выйшла гэткая няўвязка паміж прыродай і людзьмі? (Н. Гілевіч). 2. Склікаў ён тысячы людзей. А тысячы людзей ого-го! — вялікую сілу маюць: усё зрабяць, што толькі пажадаюць (З. Бядуля). 3. — Ой-ой-ой як цяжка жыць! — чуе дзед голас шаптухі каля прызбы адной хаткі (З. Бядуля). 4. — Эх Сяргей, Сяргей! Як табе не сорамна? Хто цябе зацягнуў у гэтае балота контррэвалюцыі? (С. Грахоўскі). 5. Нехта крыкнуў ура. Мне не хацелася крычаць. Не было слоў, каб выказаць тое пачуццё, бо яно было мацнейшае за любыя словы (І. Шамякін). 6. — А-ай людцы мае! Што ён нарабіў! Што ён нарабіў, негадзій няшчасны! (Н. Гілевіч). 7. — Эх ты! — з пагардай сказаў Віктар. — Што будзе з цябе далей, калі ты ўжо цяпер раскіс? (Я. Маўр). 9. — Гэй вы, ноч ужо, — пачулі мы вокліч дзяжурнага, — зараз выключаю святло (У. Шыцік). 10. — Ой ачнуўся! — прытворна, як здалося мне пасля яе нядаўняга смеху, узрадавалася Глаша, зазірнуўшы ў мой буданчык (А. Адамовіч). 8. — Ой панічыку, натура ў пана цяжкая! Ой цяжкая натура! Калі ўжо ссунуцца бровы і вусы абвіснуць, ну тады добра не спадзявайся (Я. Колас).

Заданне 6. Прачытайце сказы. Выпішыце спачатку сказы з выклічнікамі, а потым з гукапераймальнымі словамі.

1. — Ай, не кажы нанач такое. Не дай Бог! — адмахнуўся Пятрок, пашкадаваўшы, што пачаў гэту гаворку (В. Быкаў). 2. — На звычайным. На дрыгве, у якой коні тапіліся... Асушылі — і от, калі ласка, качаны!.. (І. Мележ). 3. — О, гэта доўгая гісторыя (К. Цвірка). 4. Машыніст пакруціць ручку — дым воблакам валіць, іскры лятуць, гудкі гудуць: «Тру-ру-ру-у-у! Гу-гу-у-у!» (З. Бядуля). 5. — Ой... цяжка... гарыць... ой... ой... (М. Зарэцкі). 6. — Кт-кт-кт-кт! — чуваць розныя ноткі гаспадара-пеўня. — Кдах-кдах-кдах-кдах! — апраўдваецца курыца (З. Бядуля). 7. — Ну, паехалі. Бывай! (М. Зарэцкі). 8. Яшчэ здалёк пачуліся ў тым баку гоман, плясканне, балбатанне, нібы там сабраўся нейкі натоўп. Потым выразней пачуліся гукі — чуфф-фы, чушш! Чуфф-фы, чушш! (Я. Маўр) 9. — Ой, які ты скупы, Цімох! Ну, добра, яшчэ капеек дваццаць скіну! Калі ўжо ў цябе расход такі — вяселле! (І. Мележ). 10. — Добры дзень, — суха адказаў Свянткоўскі, аднак не спыняючыся (В. Быкаў).

Заданне 7. Складзіце сказы, у якіх словы *а, ну, брава, ціха, стоп, дзякуй, прывітанне* ўжываліся б як выклічнікі і як знамянальныя ці службовыя часціны мовы.

Заданне 8. Прачытайце сказы, знайдзіце выклічнікі і зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Айда шукацьма, дзе згубіла зара вячэрняя ключы! (Н. Гілевіч). 2. «Ого, хутка ты знаёмішся, — зарагатаў вартавы. — Але заўтра з пустымі кішэнямі не прыходзіць, у нас свае законы» (І. Шамякін). 3. Э, нічога. Трэба трымаць сябе ў руках. Гэта не нам адным, а ўсім. Будзе тое, што будзе (К. Чорны). 4. Людзі спрасоння абдымаліся, цалаваліся, крычалі «ўра!» і ўжо не спалі да раніцы. І ў нас у гонар Перамогі быў абвешчаны выхадны дзень (С. Грахоўскі). 5. — Дык ты, калі ласка, пацікаўся, — не то папрасіла, не то загадала Эльвіра Барысаўна. — І не цягні. Калі пуцёўкі ёсць, дык мы і паедзем. Можна, нават на ўсё лета (Б. Сачанка). 6. — Добры дзень у хату (К. Чорны). 7. — А ты, Ядвіска, калі ласка, заспявай, — звярнуўся пан падлоўчы да дачкі (Я. Колас). 8. — Эт, — кажа Лявоніха цукровым голасам, — жыву-гадуюся, як гарох той пры дарозе, кратаюся як-колечы. А што

чуваць у цябе, кумачка-любачка? (З. Бядуля). 9. — О-то-то! — узрадаваўся шафёр. — Квасу, квасу, бабулька! Эх! — крактануў ён, быццам загадзя адчуваючы смак халоднага квасу (М. Зарэцкі). 10. — А хто ж то быў, цьфу, праваліся?! — спытаў дарэктар, трасучыся: яго той страх нашчэнт занудзіў (Я. Колас).

Заданне 9. Прачытайце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. — **Ну** не скажыце... У вас медалёў баявых вунь сколькі. І ордэн маеце (Б. Пятровіч). 2. Але раптам дзед Антон без ніякага ўступу зацягнуў: «**Ой** да ішлі хло-опцы з ярмаркі, **ой** да залама-алі яблынькі...» (А. Кажадуб). 3. **О**, гэта скрыпка! Што яна рабіла з людзьмі! (У. Дамашэвіч). 4. — **Ну і** ўмеце вы, дзяўчаты, ласкавыя словы гаварыць, — не змог схаваць захаплення Сяргей (Л. Дрожжа). 5. — Прабачце... — пачуўся разгублены голас. — Грошы ў старым касцюме засталіся... **Ну**, што ты скажаш — ні капейкі! (Я. Васілёнак). 6. — А які кампот смачны з яблык-дзічак! І павідла з іх, і варэнне можна рабіць. **Ну**, а цяпер пакаштуй во гэту... (П. Місько). 7. Дабіраюся да галінак, уздыраю іх, і — **о цуд!** — перада мною рыжы мяккі мяшок, а на ім, нібы дарагія каралі, журавіны гараць (Р. Ігнаценка). 8. — Вось дзякую табе, хлопча! **Ох і** вада! (Я. Бяганская).

Заданне 10. Кантрольны дыктант па тэме «Службовыя часціны мовы».

Коннік ехаў па пушчы адзін. Свяціла сонца, шчабяталі птушкі, а конніку было сумнавата. Вось ён зноў адзін, без баявых сяброў. А аднаму ды без работы, калі завёз пакет у штаб злучэння і цэлы дзень вяртаешся назад, не адмахнешся і не адпросішся ад успамінаў пра тую страшную раніцу, у якую загінулі ўсе родныя.

Вясёлы гром, нібы грукат калёс, пакаціўся па небе. Коннік зірнуў угару. Над верхавінамі ялін, што ўздымаліся за палянай цёмна-зялёнай сцяной, уставала шэрая дажджавая хмарка. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыпнуць дажджом, знячэўку скажа пра сябе

гулівымі перакатамі грому. Ён грукоча, а першыя кроплі — адна за адной — ападаюць ужо на лісце, на траву, на людзей...

З-за зялёнай яловай сцяны дыхнула на конніка вільгаццю. Адчуўшы першыя кроплі дажджу, плечы яго палахліва сціснуліся пад зношанай гімнасцёркай...

Эх, дожджык!.. Каб не ён — не збочыў бы коннік з дарогі туды, дзе зямлянкі, не спыніўся б пад дрэвамі! Каб не ён — не пакінулі б дзеці вучыцца, не загарнулі б сшыткаў з недапісаным словам і не пабеглі б дахаты!..

Яны высыпалі з-пад зялёнай павеці, нібы чародка гаманлівых вераб'ёў, імчаліся па вузкай дарозе, па імху, паміж мокрых бяроз і весела, звонка крычалі. Кучаравая дзяўчынка бегла навыперадкі са сваім «аўтаматчыкам» і, даганяючы яго, залівіста смяялася. Яна смяялася, а нехта голасна паклікаў яе, нехта крыкнуў так моцна, што дзеці спыніліся.

— Ася! Ася! — гукаў мужчына з вінтоўкай за плячыма. Пакінуў каня і бег насустрач, нізка расставіўшы рукі...

Не, ён не быў незнаёмы для ўсіх, бо дзяўчынка пазнала, ускрыкнула і, апынуўшыся на руках у мужчыны, абняла яго шыю рукамі. Ён цалаваў яе, паўтараў адно толькі слова, а дожджык сыпаў на іх, а яна пазірала на бацьку, і вялікае здзіўленне, нават спалох, застылі ў вачах малой... (Паводле Я. Брыля.)

КАНТРОЛЬ ВЕДАЎ

ПРЫНАЗОЎНІК

1. *Адзначце нумары сцвярджэнняў, з якімі можна пагадзіцца:*

- а) прыназоўнікі выражаюць розныя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні;
- б) прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) і іншымі словамі ў сказе;
- в) прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая выражае разнастайныя адносіны паміж часткамі складанага сказа;
- г) прыназоўнікі ўжываюцца ў маўленні самастойна;
- д) прыназоўнікі не з'яўляюцца самастойнымі членамі сказа.

2. *Адзначце асноўныя прыкметы прыназоўніка:*

- а) непаўназначнасць;
- б) замацаванне толькі за адным склонам;
- в) наяўнасць лексічнага значэння;
- г) адсутнасць сінтаксічнай функцыі;
- д) нязменнасць.

3. *Адзначце вытворныя прыназоўнікі:*

- а) непадалёку;
- б) дзеля;
- в) паўзверх;
- г) цераз;
- д) узамен.

4. *Адзначце адпрыслоўныя прыназоўнікі:*

- а) поруч;
- б) з прычыны;
- в) на;
- г) праз;
- д) спадыспаду.

5. Адзначце адыменныя прыназоўнікі:

- а) у выніку;
- б) дзякуючы;
- в) наводдаль;
- г) у справе;
- д) уоперак.

6. Адзначце групы толькі простых прыназоўнікаў:

- а) перад, да, праз;
- б) пад, цераз, з прычыны;
- в) дзеля, з-за, з-па-за;
- г) для, к, між;
- д) у, паміж, з-па-над.

7. Адзначце групы толькі састаўных прыназоўнікаў:

- а) наперадзе, пасярэдзіне, з дапамогай;
- б) на чале, у імя, у часе;
- в) у мэтах, за кошт, непадалёку;
- г) з ліку, на аснове, у справе;
- д) з-пад, па-за, з-па-над.

8. Адзначце канструкцыі, у якіх выдзеленыя словы — прыназоўнікі:

- а) *п*аблізу сяла;
- б) *п*абег *на*сустрач;
- в) *а*бапал дарогі;
- г) *д*зякуючы старанням;
- д) *п*авярнуў *у*лева.

9. Адзначце прыназоўнікі, якія ўжываюцца толькі з адным склонам:

- а) дзеля;
- б) прапарцыянальна;
- в) на;
- г) перад;
- д) пра.

10. Адзначце канструкцыі з граматычнымі памылкамі:

- а) кпіць са старых;
- б) думаў пра іншае;
- в) ажаніўся на Пелагеі;
- г) меншы Міхалкі;
- д) сумавалі аб краіне.

11. Адзначце, для выражэння якіх значэнняў выкарыстоўваецца прыназоўнік **аб**:

- а) указвае на прадмет, з якім хто-, што-н. збліжаецца, сутыкаецца ў працэсе руху, дзеяння;
- б) указвае на зыходны пункт чаго-н.;

- в) указвае на прадмет гаворкі, думкі, пачуцця;
- г) ніжэй чаго-н., збоку ніжэйшай часткі чаго-н.;
- д) у суправаджэнні чаго-н., што гучыць.

12. *Адзначце сказы, у якіх усе прыназоўнікі служаць для выражэння прасторавых адносін:*

- а) Выбраўшыся з яловага лесу, яны ўзышлі на пагорак, на якім стаяў тоўсты векавы дуб (А. Якімовіч);
- б) За некалькі дзён да прыходу немцаў у нашай вёсцы дзялілі калгасную маёмасць (Б. Сачанка);
- в) Хведзька, прысеўшы наўколенцы, штосьці зацікаўлена разглядаў у траве, а Ганна перакладвала пад калёсы біклажку (І. Мележ);
- г) Ад яго свету белая пена быстрой і шумлівай ад ветру ракі аддае жаўтавата-блішчатым колерам (К. Чорны);
- д) Гэта спецыяльна для паштоўкі любімай палавіне (М. Лынькоў).

13. *Адзначце прыназоўнікі, якія часцей выкарыстоўваюцца ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях:*

- а) з прычыны;
- б) у выніку;
- в) уздоўж;
- г) усцяж;
- д) адпаведна.

14. *Адзначце выпадкі няправільнага выкарыстання прыназоўнікаў:*

- а) вучыцца ў універсітэце;
- б) ішлі на сустрэчу;
- в) нягледзячы на старанні;
- г) з-па-над лесу;
- д) вада з студні.

15. *Адзначце сказы, у якіх прыназоўнік **на** выкарыстоўваецца з формамі меснага склону:*

- а) Па гнуткіх бярозавых кладках, спярша Саўка, а потым ужо і я, мы перабраліся на другі бераг і адразу ж апынуліся ў змрочнай засені алешніку і лазы (Б. Сачанка);
- б) Наўрад ці чула Галіна Адамаўна: яна пайшла на кухню па стравы (І. Шамякін);

- в) Камісар пабег на кухню па вячэру (І. Шамякін);
- г) Цяпер гэты твар быў амаль прыгожым, ды неспакой дробнымі дрыжыкамі час ад часу прабягаў па ім (В. Іпатава);
- д) Ён паказаў, што можна ехаць па вуліцы, і рух машын пайшоў ужо ў іншым кірунку (І. Мележ).

ЗЛУЧНІК

1. Адзначце нумары правільных сцвярджэнняў:

- а) злучнік — самастойная часціна мовы, якая звязвае аднародныя члены сказа, часткі складаных сказаў, самастойныя сказы і часткі тэксту;
- б) злучнік — службовая часціна мовы, якая выражае залежнасць адных слоў ад іншых;
- в) злучнікі не называюць ні прадмет, ні прымету, ні дзеянне, ні колькасць;
- г) злучнікі надаюць розныя эмацыянальна-ацэнныя адценні ў сказах;
- д) злучнікі не змяняюцца і не з'яўляюцца галоўнымі або даданымі членамі сказа.

2. Адзначце нумары сцвярджэнняў, з якімі нельга пагадзіцца:

- а) паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на вытворныя і невытворныя;
- б) паводле будовы злучнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя;
- в) паводле функцыянальнага значэння злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, паўторныя і парныя;
- г) злучальныя злучнікі падзяляюцца на спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальна-далучальныя;
- д) падпарадкавальныя адносіны ў сказе могуць выражацца не толькі праз злучнікі, але і злучальныя словы.

3. Адзначце разрады злучнікаў паводле ўжывання:

- а) вытворныя і невытворныя;
- б) простыя і састаўныя;

- в) адзіночныя, паўторныя, парныя;
- г) злучальныя і падпарадкавальныя;
- д) адыменныя і аддзеяслоўныя.

4. *Адзначце, на якія групы падзяляюцца падпарадкавальныя злучнікі паводле адносін, якія яны выражаюць паміж галоўнаю і даданаю часткамі:*

- а) тлумачальныя; г) мэтавыя;
- б) прычинныя; д) размеркавальныя.
- в) супастаўляльныя;

5. *Адзначце радок, у якім усе словы — злучнікі:*

- а) к, пад, перад, паўз, цераз;
- б) ж, бы, такі, нават, хоць;
- в) але, як, альбо, ды, нібы;
- г) бо, таму, як бы, хто, або;
- д) аднак, затое, быццам, абапал, пакуль.

6. *Адзначце вытворныя злучнікі:*

- а) хоць; г) затое;
- б) але; д) як.
- в) каб;

7. *Адзначце невытворныя злучнікі:*

- а) бо; г) ці;
- б) калі; д) ды.
- в) што;

8. *Адзначце словы, якія заўсёды выступаюць як злучальныя словы:*

- а) што; г) як;
- б) чый; д) калі.
- в) куды;

9. *Адзначце сінтаксічныя адзінкі, звязаныя спалучальнымі злучнікамі:*

- а) і малыя, і старыя;
- б) не то дождж, не то снег;
- в) цёмна, затое цёпла;
- г) півоні ды рамонкі;
- д) не толькі летам, але і позняй восенню.

10. *Адзначце сказы, у якіх сінтаксічныя адзінкі звязваюцца толькі злучальнымі злучнікамі:*

- а) Раніцаю стала вядома, што ніякага цягніка ні сёння, ні заўтра не будзе, бо партызаны падарвалі на нашым перагоне чыгуначны мост (Б. Сачанка);
- б) Сотнікаў тут памагаў сабе рукамі, хапаўся то за крыж, то за камель дрэва ці агароджу (В. Быкаў);
- в) Лейтэнант заўважыў, што ў яе таксама крышачку зморшчылася пераноссе, але ўсмяшка толькі адной рыскай нагадвала дзіцячую, а так яна была вельмі своеасаблівай (А. Кулакоўскі);
- г) Ці з аднаго, ці з другога боку імчаліся да яе аўтамабілі, і яна непаклоілася, як бы каторы з іх не зачэпіў (І. Мележ);
- д) Тыя гады прымусілі нас змалку дзён прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да гэбля і долата, да молата і кавадла (К. Чорны).

11. *Адзначце сказы, у якіх сінтаксічныя адзінкі звязваюцца размеркавальнымі злучнікамі:*

- а) Яна хацела яшчэ нешта сказаць, але тут абвясцілі пасадку на самалёт (М. Лынькоў);
- б) Поруч з ім стаяў юнак ці малады мужчына, крыху падобны да сярэдняга (У. Караткевіч);
- в) Па дарозе яны [камяні] або перацерліся ў пясок, або адшліфаваліся ў круглыя галачкі (Я. Маўр);
- г) Святкоўскі штосьці яму тлумачыў, але той маўчаў, усё азіраючыся па баках (В. Быкаў);
- д) Ёсць у мяне адна ці то добрая, ці то дрэнная рыса — упартасць (А. Федарэнка).

12. *Адзначце сказы, у якіх сінтаксічныя адзінкі звязваюцца толькі падпарадкавальнымі злучнікамі:*

- а) Была яна працавітая, бо сярод чужых людзей ніколі не атрымала дарма кавалка хлеба, але нясмелая і паслухмяная, бо як бяздомная сірата залежала ад усіх (Э. Ажэшка);
- б) Звычайна давалі яму на дзесяць-пятнаццаць гадоў менш, чым было на самай справе (Б. Сачанка);

- в) Помню, калі я скончыў сваю прамову, шчыра пляскалі ў далоні дзяўчаты, а хлопцы — лена і холадна, больш з ветлівасці, відаць (І. Шамякін);
- г) Ён вярнуўся да воза, што стаяў непадалёку ад дарогі, пакапаўся там, дастаў памятую салдацкую шапку-вушанку і аддаў яе чорнаму артылерысту (І. Чыгрынаў);
- д) Каб яго сілы не растрэчваліся на тое непатрэбнае, што дагэтуль вядзецца на зямлі, не тое б можна было бачыць цяпер у жыцці... (К. Чорны).

13. *Адзначце сказы, у якіх злучнікі злучаюць толькі члены сказа:*

- а) Не ўмела ні капусты паставіць, ні гуркі заквасіць (Я. Сіпакоў);
- б) Сцепаніда і яшчэ памкнулася нешта сказаць, але толькі матлянула злым позіркам на Гужа, такім самым на Петрака і Каландзёнка (В. Быкаў);
- в) Знячэўку спалоханы заяц падскочыў, кінуўся ўбок і стралой паляцеў па гурбах (Я. Брыль);
- г) На бярозах, на многіх іншых дрэвах пачалі трэскацца пупышкі і з'яўляліся светла-зялёныя, кволыя лісточкі (У. Дубоўка);
- д) Вузлаватыя пальцы ног мясілі сцюдзёную гразь, зябка дрыжалі дзедавы калені, ды трымцеў на вятру аўсяны колас у жыдкай дзедавай барадзе (М. Лынькоў).

14. *Адзначце сказы, у якіх злучнікі злучаюць часткі складанага сказа:*

- а) Сухія камякі падкатвалі к горлу, але вочы былі сухія ў дзеда, дужа скупы быў дзед на слёзы (М. Лынькоў);
- б) Дурманліва пахлі кветкі, вокны ў доме былі расчынены, і ў нечай кватэры задумліва вяла ціхую мелодыю радыёла (М. Стральцоў);
- в) Мірон стаяў, апусціўшы галаву, і напружана думаў (Я. Маўр);
- г) Ён хацеў нешта на іх казаць, але, пачуўшы такі піск, так і астаўся з адкрытым ротам (М. Чарот);
- д) Золатаў, спачатку ўпотаі, але з лісінай хітрасцю, пачаў дзейнічаць з мэтай заняць месца камандзіра атрада (І. Шамякін).

15. Адзначце сказы, у якіх часткі сказа звязваюцца пры дапамозе злучальных слоў:

- а) На цеснай кухні яны апынуліся бліжэй адзін да аднаго, чым у прасторным пакоі (І. Шамякін);
- б) Усё, чым ён жыў у гэты вечар, было поўна супярэчнасці (І. Мележ);
- в) Раней казалі, калі чалавек памірае, астаецца жыць яго душа (Б. Сачанка);
- г) Яны перамерзлі самі ў тую завейную ноч, калі разбрыліся па балоце, па лесе, шукаючы выйсця з марознай магілы... (М. Лынькоў);
- д) Прыбярэжнаму насельніцтву, што жыло амаль толькі рыбай, заставалася адно — галадаць (У. Караткевіч).

ЧАСЦЫЦЫ

1. Адзначце прыкметы часціц:

- а) нязменнасць;
- б) самастойнасць;
- в) формаўтральнае і словаўтваральнае значэнне;
- г) намінатыўнасць;
- д) марфемная непадзельнасць.

2. Адзначце сэнсавыя часціцы:

- а) абы толькі;
- б) няўжо;
- в) амаль;
- г) вунь;
- д) нават.

3. Адзначце мадальныя часціцы:

- а) хіба;
- б) толькі;
- в) вось дык;
- г) быццам;
- д) давайце.

4. Адзначце сказы, у якіх часціца **не** мае сувярджальнае значэнне:

- а) Нічога не хацелася бачыць, ні пра што няздольны быў думаць (І. Шамякін);

- б) Канечне, ён не мог не зайздросціць ім (А. Федарэнка);
- в) Бесклапотны смех як бы не даходзіў да яе, не кранаў душы (І. Мележ);
- г) Мляваю яе руку лекар амаль не выпускаў са сваёй вялікай, каравай пясці, лоб яго хмурыўся (В. Іпатава);
- д) Вакол больш не было ніякіх зыкаў; густая і чорная вада цякла ціха і спакойна (К. Чорны).

5. *Адзначце сказы, у якіх часціца **не** пішацца толькі разам:*

- а) З (не) вялікага воблака, асветленага яркімі промнямі, раптам зашалаецеў дождж (Л. Дайнека);
- б) Мікола доўга (не) мог знайсці патрэбнай мелодыі для сваёй песні (Л. Адамовіч);
- в) (Не) дзе далёка за заставаю ўдарыў і загудзеў звон, будзячы на душы (не) шта колкае і балючае (М. Гарэцкі);
- г) (Не) бяжы за тым возам, на які цябе (не) пасадзяць (прымаўка);
- д) І зноў яе пасма казытала яго шчаку, але цяпер гэта (не) толькі (не) замінала, а было нават дзіўна прыемна яму (І. Мележ).

6. *Адзначце сказы, у якіх часціца **ні** пішацца толькі асобна:*

- а) Хлопец здаваўся працавітым, але ўвесь час у паходзе маўчаў: не спрачаўся, (ні) чога не расказваў, (ні) кога не крыўдзіў і (ні) за каго не заступаўся... (Л. Адамовіч);
- б) (Ні) я, (ні) мой муж ужо не мелі на яго ўплыву (М. Клімовіч);
- в) (Ні) якая праца не прыніжае чалавека (прымаўка);
- г) — Матушка! — звярнулася да манашкі другая дзяўчына. — На мяне (ні) з таго (ні) з сяго пляткараць... (Л. Адамовіч);
- д) (Ні) швец, (ні) мнец, (ні) дратвы канец (прымаўка).

7. *Адзначце сказы, у якіх пішацца толькі **ні**:*

- а) Аляксея Іванавіча н... разу н... ашаламіў (І. Шамякін);
- б) Гэта быў н...колі раней, з самых малых дзён, н... знаны ім свет, і н...чога таго, што было ў яго праз усё жыццё, ужо н... было тут (К. Чорны);
- в) Н... да танцаў, н... да ружанцаў (прымаўка);

- г) А мяне за н...што, за н...якае — у халодную (Л. Родзевіч);
- д) Н...чога н...чаканага ў сынавым пытанні н... было (Л. Дайнека).

8. *Адзначце сказы, у якіх ужываюцца ўказальныя часціцы:*

- а) Вось гэта дык будуць дровы! (К. Чорны);
- б) Неяк дзіка зычэла ў бязлюднай царкве гэтая голасная малітва двух чалавек (М. Зарэцкі);
- в) Бо гэта самае цяжкае — трымацца нязмушана, калі ты сам або калі на цябе глядзіць шмат незнаёмых людзей (М. Клімковіч);
- г) Паглядзіце ўважлівей вунь на той узгорачак, што зарос сінняй травой (Л. Дайнека);
- д) Гэта ж жартачкі, усумніцца ў яго былой храбрасці (М. Лынькоў).

9. *Адзначце словазлучэнні, у якіх часціца **не** з дзеепрыметнікамі пішацца асобна:*

- а) абсалютна (не) выхаваны хлопец;
- б) (не) ўзаранае поле;
- в) (не) перагледжаны рукапіс;
- г) аповесць (не) прачытана;
- д) у вышэйшай ступені (не) абгрунтаванае рашэнне.

10. *Адзначце выпадкі, у якіх часціцы трэба напісаць асобна:*

- а) хто (сьці);
- б) (абы) што;
- в) дзе (ж);
- г) усё (такі);
- д) зрабіць (то) зрабіў.

11. *Адзначце выпадкі, у якіх часціцы трэба напісаць разам:*

- а) каму (сьці);
- б) (пакуль) што;
- в) даволі (такі);
- г) (абы) зрабіць;
- д) які (сьці).

12. *Адзначце выпадкі, калі трэба ўставіць літару **і**:*

- а) н...пакоіць;
- б) н...кога;
- в) н...шчымны;
- г) н...ахайны;
- д) ан...чый.

13. *Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы — часціцы:*
- а) *Як часта ўспамінаеш сваіх настаўнікаў?* (В. Вітка);
 - б) *Ходзім па лесе, як гаспадары, шукаем самае лепшае дрэва* (І. Сяркоў);
 - в) *Як ваўка баяцца, то ў лес не ходзяць* (К. Крапіва);
 - г) *Як там яны, змарыліся?* (Я. Колас);
 - д) *Між дзяцей дачку са школы як прыемна сустракаць* (П. Броўка).
14. *Адзначце сказы, у якіх ужываюцца пабуджальныя часціцы:*
- а) *Няхай рашае сам, якім багам пакланяцца* (В. Іпатава);
 - б) *З гадзіну сядзеў так ля бацькі, плакаў усё* (М. Зарэцкі);
 - в) *Хай нам птушкі садзяцца на рукі, хай нам хвалі расказваюць казкі...* (Л. Адамовіч);
 - г) — *Ці схавалі ж вы хаця добра тыя гадзіннікі і пярсцёнкі, што той немец вам пакінуў?* (К. Чорны);
 - д) — *Ну што ж, даруй мне, унучка... — праказаў шэптам і пайшоў з хаты* (М. Лынькоў).
15. *Адзначце сказы, у якіх ужываюцца ўзмацняльныя часціцы:*
- а) — *Ну і сыноч, ну і малайчына ж расце ў мяне!* (Б. Сачанка);
 - б) *Спытана яна аж спалохалася, як убачыла ў хаце чужых, але затым пакрысе асмялела, асабліва калі раззлавалася* (В. Быкаў);
 - в) *Рабіла ўсё, нават размаўляла, ціхенька, быццам хворая* (Б. Сачанка);
 - г) *Разумееш, што, каб сагрэцца, жыць, трэба рухацца, але не можаш, як бы баішся страціць апошнія калорыі энергіі* (І. Шамякін);
 - д) — *Няўжо вы не чулі?* (У. Караткевіч).

ВЫКЛІЧНІК

1. *Адзначце асноўныя прыкметы выклічнікаў:*
- а) самастойнасць;
 - б) здольнасць выражаць розныя пачуцці, волевыяўленні;
 - в) намінацьнасць;

- г) марфемная непадзельнасць;
- д) адсутнасць сінтаксічнай функцыі.

2. *Адзначце нумары сцвярджэнняў, з якімі нельга пагадзіцца:*

- а) выклічнікі не маюць самастойнага лексічнага і граматычнага значэння і без кантэксту не ўжываюцца;
- б) невытворныя выклічнікі суадносяцца са словамі іншых часцін мовы;
- в) вытворныя выклічнікі, якія складаюцца з некалькіх слоў, адносяцца да складаных;
- г) большасць эмацыянальных выклічнікаў мнагазначныя;
- д) выклічнікі волевыяўлення перадаюць запрашэнне, забарону, пабуджэнне.

3. *Адзначце невытворныя выклічнікі:*

- а) тпру;
- б) годзе;
- в) цсс;
- г) ша;
- д) ура.

4. *Адзначце сказы з вытворнымі выклічнікамі:*

- а) — Дзень добры, пан Берман (У. Караткевіч);
- б) ...Гэ, вось ты ліха, пане-дзею! (Я. Колас);
- в) — Прабачце, калі ласка, — трохі нават пакрыўджана сказаў, зазвінеў малады галасок (У. Караткевіч);
- г) Дзед задзвіўся на цэбар: — Ай-яй-яй, які беленькі — сыр, ды і годзе. А гладкі які — любата! А лёгкасць, а зграбнасць... (З. Бядуля);
- д) — А! Вось і вы! Міласці просім! — спаткаў а. Кірыл Лабановіча (Я. Колас).

5. *Адзначце сказы, у якіх выкарыстаны эмацыянальныя выклічнікі:*

- а) Гэй, мілыя-любяы, родныя мае, гэі, дарагія людзі ўсяго свету! Ці хочаце вы пабачыць самага шчаслівага чалавека на зямлі? (Н. Гілевіч);
- б) Фу! Як гэта прыкра і непрыемна! — падумаў Лабановіч (Я. Колас);
- в) — Эх вы, сарамяжлівая дзяўчына, — прамовіў Сухавараў крыху зняважліва (Я. Колас);

- г) «Крэ-крэк», — пачуўся недзе голас драча (Я. Маўр);
- д) Супакойцеся, калі ласка. Усё будзе добра. Да вас змога прыехаць сям'я, будзеце жыць, працаваць (С. Грахоўскі).

6. *Адзначце сказы, у якіх выкарыстаны волевыяўленчыя выклічнікі:*

- а) Віктар даў досыць часу, каб прыцэліцца, і шапнуў: «Плі!» (Я. Маўр);
- б) — Дзень добры,— ціха і вельмі спакойна сказаў грузны пасажыр (А. Адамовіч);
- в) — Тсс! — шапнуў Віктар і прытрымаў рукою Мірона. — Гэта гарнастай! (Я. Маўр);
- г) — Ох, маці зямля, — зашусукалі краскі на межах, — дарма называюць цябе сырою. Мы сохнем без вільгаці, мы гарым на сонцы (Я. Колас);
- д) Зараз, дзякуй Богу і навуцы, мы не ведаем, што такое зубны боль. А раней — ого-го! (Л. Дайнека).

7. *Адзначце сказы, у якіх выкарыстаны выклічнікі маўленчага тэкету:*

- а) — А-а, помню (І. Шамякін);
- б) — Пажар на Усходзе! Таварышы, ур-р-ра! (М. Чарот);
- в) — Ну, бывай, родная, расці, яшчэ спатрэбішся, калі не мне, дык майму зайчыку,— крануў асколкі, што захраслі ў дрэве, сядзелі так глыбока, трывала, як і той, што насіў ён у сабе, у сваіх лёгкіх (В. Казько);
- г) — Добры дзень! — павіталася з усмешкай, гуллівай і хітрай, якая заўсёды дзіўна яго калола (І. Мележ);
- д) — А ты, Марцін, сядай, калі ласка, тут, зараз растлумачу нашто (М. Клімковіч).

8. *Адзначце сказы, у якіх выклічнікі выражаюць радасць, захапленне, задавальненне:*

- а) — Эх! — вырываецца з грудзей майго субяседніка. — Шырыня якая! Воля!.. Аж дух зацінае (Т. Хадкевіч);
- б) Ох, як бацька лаяў гэтага апошняга найхітрэйшага разведчыка! (І. Шамякін);

- в) — Ой, якія зелянушкі! — усклікнула яна, паставіла белае пластмасавае вядзерца і пачала зразаць грыбы, толькі лязо паблісқвала (Л. Левановіч);
- г) — Саяны, кажаце! Э, не — да Саянаў яшчэ ўга колькі трэба ехаць (Я. Сіпакоў);
- д) — Ой, што гэта? — нечакана ўсклікнуў хтосьці (І. Шуцько).

9. *Адзначце сказы, у якіх выкарыстоўваюцца гукаперамальныя словы:*

- а) А потым чуе ён: у кухні штосьці шмотаецца... І ўсё яно во так: «Буль-буль! Кех-кех! Буль-буль-буль! К-кех-кех-кех!..» (Я. Брыль);
- б) Хацела ўцякаць, але перамагла сябе і, не падымаючы вачэй, прамовіла: «Дзень добры!» — «Дзень добры!» — адказаў муляр (А. Карпюк);
- в) — Фю-і-і! — засвістаў Віктар. — Тут ужо пахне больш сур'ёзнай справай. Гэта ж піраксілінавыя шашкі! (Я. Маўр);
- г) Гадзіннік пачынае стукаць, як жывое чалавечае сэрца: — Цік-цік... цік-цік... (З. Бядуля);
- д) На шырокім прасторы светла-жоўтага жытняга поля чуваць шорханне. «Жых-жах, жых-жах», — гутараць сярпы з цвёрдымі сцябламi (З. Бядуля).

10. *Адзначце сказы, у якіх пры выклічніках і гукапераймальных словах правільна настаўлены знакі прыпынку:*

- а) А жалезныя калёсы па жалезных палосах грукочуць-стукочуць: — Тра-та-та-та-та! Тра-та-та-та-та! (З. Бядуля);
- б) — О-го-го, брат! — дзядзька кажа. — Цяпер зіма напэўна ляжа! За санкі, Костусь, трэба брацца, эх будзеш мець дзе разгуляцца! (Я. Колас);
- в) — Ого, давай,— падумаў я (Я. Брыль);
- г) І вельмі здзівіўся:— Вы прадаеце кніжачкі? Ай-ай!.. да чаго давялі нацыянальную інтэлігенцыю! (І. Шамякін);
- д) — Тах-тах-тах-тах! — гвалтуе матацыкл, уздымаючы пыл клубамі-хмарами (М. Зарэцкі).

11. *Вызначце, якое пачуццё выражае выклічнік, ужыты ў сказе «Ой, сядзі ўжо там, — адмахнулася ад яго Аўроння. — Разбіраешся ты ў малітве» (А. Казько):*

- а) радасць;
- б) пабуджэнне;
- в) абурэнне;
- г) смутак;
- д) недавер.

12. *Адзначце выпадкі, у якіх субстантываваныя выклічнікі ці гукапераймальныя словы з'яўляюцца членамі сказа:*

- а) І весела, рэзка крычалі сваё «віць-цвіць-цвіць!» шэрыя папаўзні, бегаючы ўніз галавою па ствалах дрэў (У. Караткевіч);
- б) — Ура! Перамога! — закрычаў Віктар, калі дождж скончыўся (Я. Маўр);
- в) Аля прыхінулася да сцяны і прастагнала: «Ой, но-о-жачкі...» (С. Грахоўскі);
- г) Часта, калі я сцежкай праходжу міма яе, з сасны гэтай, з яшчэ не бачнай вышыні мяне... абстуквае, як пальцы доктара, дробнае, энергічнае, гулкае «тук-тук! тук-тук!..» (Я. Брыль);
- д) Васіль даў «добры дзень», адразу смела сказаў, што яму трэба пагаварыць з Апейкам (І. Мележ).

КАНТРОЛЬНЫ ТЭСТ

1. *Адзначце асноўныя прыкметы службовых часцін мовы:*

- а) не маюць граматычных катэгорый;
- б) не членяцца на марфемы;
- в) самастойныя ва ўжыванні;
- г) выступаюць як клітыкі ў фанетычным слове;
- д) выконваюць сінтаксічную функцыю ў сказе.

2. *Адзначце, якія прыкметы не характарызуюць прыназоўнік:*

- а) самастойнасць;
- б) выражэнне сэнсавых адносін паміж словамі;
- в) наяўнасць сінтаксічнай функцыі;
- г) наяўнасць граматычных катэгорый;
- д) зменнасць.

3. Адзначце аддзеяслоўныя прыназоўнікі:

а) не лічачы;	г) уключаючы;
б) у адносінах да;	д) дзякуючы.
в) па меры;	

4. Адзначце невытворныя прыназоўнікі, якія існуюць у двух ці больш варыянтах:

а) аб;	г) у;
б) над;	д) каля.
в) за;	

5. Адзначце сказы, у якіх прыназоўнікі служаць для выражэння часавых адносін:

- У пакунку былі валёнкі, цёплыя шкарпэткі і зімовая шапка (Я. Скрыган);
- Капліцу Несалёны адмыкаў не вельмі часта: калі хавалі каго-небудзь і ў тую нядзелю перад жнівом, калі тут бывала сваё, ніжнебайдунскае свята (Я. Брыль);
- Праз гадзіну напарнік падышоў да сейнера борт у борт (У. Караткевіч);
- У кабінеце гаварылі цішэй, бы надыходзячы змрок убіраў у сябе зычнасць галасоў, і гукі тады рабіліся такімі сухенькімі і ціхімі, санлівымі (Р. Мурашка);
- Гадзінамі праседжваў вечарамі з маці, выбіраючы сумесна з ёй найбольш зручны для яе маршрут (М. Лынькоў).

6. Адзначце прыназоўнікі, якія ўжываюцца з двума склонамі:

а) за;	г) пры;
б) між;	д) адпаведна.
в) каля;	

7. Адзначце прыназоўнікі, якія патрабуюць толькі роднага склона залежнага слова:

а) бліз;	г) паводле;
б) наперакор;	д) праз.
в) з-пад;	

8. *Адзначце канструкцыі з граматычнымі памылкамі:*

- а) паехаць па сына;
- б) чытаць па вечарах;
- в) спазніўся цераз дождж;
- г) падобны на маці;
- д) пайсці ў суніцы.

9. *Адзначце вытворныя злучнікі:*

- а) калі;
- б) хоць;
- в) бо;
- г) і;
- д) быццам.

10. *Адзначце разрады злучнікаў паводле функцыянальнага значэння:*

- а) адзіночныя, паўторныя, парныя;
- б) злучальныя і падпарадкавальныя;
- в) невытворныя і вытворныя;
- г) простыя і састаўныя;
- д) адыменныя і адпрыслоўныя.

11. *Адзначце пералічальна-размеркавальныя злучнікі:*

- а) але;
- б) аднак;
- в) або;
- г) не то — не то;
- д) ці то — ці то.

12. *Адзначце злучнікі, якія з'яўляюцца аманімічнымі спалучэнню займенніка з прыназоўнікам:*

- а) затым;
- б) каторы;
- в) дакуль;
- г) прычым;
- д) пастолькі.

13. *Адзначце прыкметы, якія дапамагаюць адрозніць злучнікі ад злучальных слоў:*

- а) злучальныя словы заўсёды з'яўляюцца членамі сказа, а злучнікі — не з'яўляюцца;
- б) на злучальныя словы не падае лагічны націск, а злучнікі маюць яго;
- в) злучальныя словы могуць ужывацца з прыназоўнікамі, а злучнікі не спалучаюцца з прыназоўнікамі;

- г) злучальнае слова можна апусціць без страты значэння сказа;
- д) злучальнае слова можна замяняць сінанімічнымі злучальнымі словамі або блізкімі спалучэннямі.

14. *Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы — злучнікі:*

- а) Але відаць было, **што** асаблівага спрыту ў паляўнічых справах Жэўжык не меў і толькі кідаўся ў розныя бакі, ганяючыся за першай папаўшайся птушкай (М. Лынькоў);
- б) Захад сонца накладвае пурпуровыя фарбы на край лесу, **што** цямнее на небасхіле (Т. Хадкевіч);
- в) А меч, **што** адляцеў амаль да ног, абутых у вярблюджыя поршні, блішчыць у пяску, як струменьчык вады (У. Караткевіч);
- г) За хлявом, **дзе** стаяла сплеченая з саломы і не прыкрытая стрэшкай прыбіральня, у збузаваным гурочніку куры дзяўблі гурок-насеннік (В. Адамчык);
- д) Адноўчы, **калі** я праходзіў міма лавачкі, на якой сядзела Стася са сваімі сяброўкамі, мая дзяўчына акінула мяне хуткім позіркам (І. Навуменка).

15. *Адзначце сказы, у якіх злучальныя злучнікі звязваюць толькі аднародныя члены сказа:*

- а) Упершыню за многія гады і мне, і маім сябрам не трэба было здаваць экзаменаў (І. Навуменка);
- б) Хлопцы і дзяўчаты ў вянках з кветак танцуюць вакол вогнішча, спрытна скачуць праз агонь, і крычаць, і смяюцца, і спяваюць (З. Бядуля);
- в) Уначы здарыўся лёгкі замаразак і лужыны ўзяліся з краёў лядком (У. Караткевіч);
- г) Нехта на кані ўязджае ў дняпроўскія прахалодныя хвалі, і ўздрыгае палахлівы конь, фыркае, перабірае па чыстым рачным пяску тонкімі нагамі, а верхавы смяецца, лёгка б'е па конскіх баках босымі пяткамі (Л. Дайнека);
- д) І адчыняюцца сенцы, і бухаюць дзверы, прадракаючы міг нечакана хісткай, поўнай незразумелага сэнсу цішыні (М. Стральцоў).

16. *Адзначце сказы, у якіх выкарыстаны паўторныя злучнікі:*

- а) Зімой пад нагамі ў коней хрумсцеў снег, летам звінела аб падковы каменне, і толькі лес заўсёды на адны лады шумеў над галавой: манатонна, густа і нудна (І. Пташнікаў);
- б) Я падаю ім знізу то цяжкія, тугія кулі саломы, то доўгія, гнуткія повязкі, то кручаную лазу (Я. Брыль);
- в) Маленькія, худзенькія, рудыя і жоўта-выцвілыя, яны [мурашкі] абсыпалі яго і пяклі, што крапівай ці чорт ведае чым... (І. Пташнікаў);
- г) Гэта не яго манера: ён кожнага з персаналу, ці то галоўны лекар, ці то санітарка, сустракаў заўсёды аднолькава — добрым позіткам, прыветлівым словам (І. Мележ);
- д) Голубу хацелася прыпомніць і ўявіць сабе да самых дробязей і родных, і двор, і сенажаць, і працу, але ў галаву супроць жадання лезлі думкі аб небяспецы і ўспаміналіся сказаныя мінулай ноччу словы суседа (П. Галавач).

17. *Адзначце выдзяляльна-абмежавальныя часціцы:*

- а) хоць бы;
- б) вось;
- в) проста;
- г) іменная;
- д) абы толькі.

18. *Адзначце групы толькі эмацыянальных часціц:*

- а) нават, ды, вунь як, аж;
- б) хіба, ну, так, такі;
- в) вось як, ну і, ж, што за;
- г) але, га, ні, ані;
- д) жа, вось дык, не, ану.

19. *Адзначце канструкцыі з формаўтваральнымі часціцамі:*

- а) давайце прывітаем;
- б) не шкадуючы;
- в) няхай квітнеюць;
- г) ледзь прачнуўся;
- д) спяваў бы.

20. *Адзначце сказы, у якіх часціцы выражаюць пабуджэнне да дзеяння:*

- а) — А давайце паспрабуем, — нарэшце падала голас Жывена (В. Іпатава);

- д) — Дзякую, Тарас. Я з прыемнасцю пайду з вамі. Дзе мы сустрэнемся? (І. Шамякін).

24. Адзначце марфалагічныя прыметы выдзеленага прыназоўніка: «Зрабіўшы перакладзінку, паспрабаваўшы яе моц у руках, узяў у Ганны кацялок і павесіў **над** агнём» (І. Мележ):

- а) вытворны;
- б) просты;
- в) складаны;
- г) выражае прасторавае значэнне;
- д) ужываецца з творным склонам.

25. Адзначце марфалагічныя прыметы, якія адносяцца да выдзеленага злучніка: «І Абдзіраловіч мусіў сачыняць у галаве розныя добрыя прыгоды, каб адмовіцца, **бо** не меў на тое кампанейства грошы» (М. Гарэцкі):

- а) звязвае самастойныя сказы;
- б) невытворны;
- в) просты;
- г) адзіночны;
- д) злучальны.

ПРЫКЛАДНЫЯ ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў.
2. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання (вытворныя і невытворныя) і саставу (простыя, складаныя і састаўныя).
3. Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінанімія прыназоўнікаў.
4. Правапіс прыназоўнікаў. Марфалагічны разбор прыназоўнікаў.
5. Злучнік як службовая часціна мовы. Яго функцыя ў сказе.
6. Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння (вытворныя, невытворныя), паводле ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя).
7. Разрады злучнікаў паводле складу (простыя і састаўныя), паводле функцыянальнага значэння (злучальныя, падпарадкавальныя).
8. Разрады злучальных злучнікаў.
9. Разрады падпарадкавальных злучнікаў.

10. Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў. Марфалагічны разбор злучнікаў.
11. Часціцы як службовая часціна мовы.
12. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння (сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя).
13. Ужыванне часціц *не* і *ні* з рознымі часцінамі мовы.
14. Правапіс часціц. Марфалагічны разбор часціц.
15. Выклічнікі як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы.
16. Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння.
17. Функцыі выклічнікаў у мове. Гукапераймальныя словы. Марфалагічны разбор выклічнікаў.

ПРЫКЛАДНЫЯ ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў.
2. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу.
3. Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінанімія і правапіс прыназоўнікаў.
4. Злучнік як службовая часціна мовы. Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння, ужывання, складу і функцыянальнага значэння.
5. Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў.
6. Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў.
7. Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння.
8. Ужыванне і правапіс часціц.
9. Выклічнік як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы. Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння.
10. Функцыі выклічнікаў у мове. Гукапераймальныя словы.

ПРЫКЛАДНАЯ ТЭМАТЫКА КУРСАВЫХ РАБОТ

1. Выклічнікі як сродак выражэння эматыўнасці ў паэме Я. Коласа «Новая зямля».
2. Выклічнікі як эмацыянальна-экспрэсіўныя адзінкі ў дыялектнай мове Брэстчыны.

3. Выклічнікі як эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (на матэрыяле тлумачальнага слоўніка).
4. Эмацыянальна-экспрэсіўная і функцыянальна-стылістычная афарбоўка моўных сродкаў: прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.
5. Асаблівасці выкарыстання прыназоўнікаў у розных жанрах публіцыстычнага стылю.
6. Асаблівасці выкарыстання злучнікаў у розных жанрах навуковага стылю.
7. Семантыка і функцыянаванне прыназоўнікаў у беларускай мове.
8. Семантычныя функцыі прасторавых і часавых прыназоўнікаў у беларускай і рускай мовах.
9. Злучнікавыя параўнальныя канструкцыі ў творах Янкі Купалы.
10. Часціцы як сродак выражэння дакладнасці паведамлення.

ПРЫКЛАДНАЯ ТЭМАТЫКА ДЫПЛОМНЫХ РАБОТ

1. Падпарадкавальныя злучнікі ў фарміраванні мадальнасці складаназалежнага сказа са значэннем абумоўленасці.
2. Выклічнікі ў рамане Івана Мележа «Людзі на балоце».
3. Злучальныя канструкцыі ў ідыястылі Янкі Брыля.
4. Мастацкая роля злучальных злучнікаў (на матэрыяле творчасці Алеся Разанава).
5. Роля службовых часцін мовы ў інтымнай лірыцы Яўгеніі Янішчыц.
6. Структурныя і семантычныя функцыі злучальных злучнікаў (на матэрыяле праявічых тэкстаў Вячаслава Адамчыка).
7. Адыменныя прыназоўнікі ў творах Івана Шамякіна.
8. Прыназоўнікі з фразеалагізаваным значэннем у мове рэгіянальных сродкаў масавай інфармацыі.
9. Часціца *ну* ў дыялагічным і маналагічным маўленні.
10. Лексічныя значэнні і сінтаксічныя функцыі выклічнікаў у творах беларускіх пісьменнікаў (на прыкладзе творчасці Якуба Коласа).

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ВЫПСКА З ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ

Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў «Беларуская мова», зацверджаная навукова-метадычным саветам БарДУ ад 26 мая 2010 г. (праатакол № 9 № ВД-ф 98/10 /баз).

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва раздзелаў і тэм	Колькасць гадзін		
		Усяго	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	2	3	4	5
1	УВОДЗІНЫ	8		
1.1	Формы беларускай нацыянальнай мовы		4	
1.2	Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы		2	2
2	ФАНЕТЫКА	14		
2.1	Фанетыка як раздзел мовазнаўства		4	10
3	АРФАЭПІЯ	10		
3.1	Арфаэпія як раздзел мовазнаўства		2	8
4	ГРАФІКА	4		
4.1	Графіка як раздзел мовазнаўства		2	2
5	АРФАГРАФІЯ	8		
5.1	Арфаграфія як раздзел мовазнаўства		2	6
6	ЛЕКСІКАЛОГІЯ	14		
6.1	Лексікалогія як раздзел навукі. Слова як адзінка мовы		6	8

7	ЛЕКСІКАГРАФІЯ	4		
7.1	Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства		2	2
8	ФРАЗЕАЛОГІЯ	6		
8.1	Фразеалогія як раздзел мовазнаўства		2	4
9	МАРФЕМІКА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ	24		
9.1	Марфемная структура слова		4	8
9.2	Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства		4	8
10	МАРФАЛОГІЯ	110		
10.1	Марфалогія як раздзел граматыкі		2	2
10.2	Назоўнік як часціна мовы		6	10
10.3	Прыметнік як часціна мовы		4	8
10.4	Лічэбнік як часціна мовы		4	8
10.5	Займеннік як часціна мовы		4	6
10.6	Дзеяслоў як часціна мовы		6	10
10.7	Дзеепрыметнік як форма дзеяслова		1	4
10.8	Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова		1	4
10.9	Прыслоўе як часціна мовы		2	4
10.10	Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)		1	2
10.11	Мадальныя словы		1	4
10.12	Службовыя часціны мовы		4	10
10.13	Выклічнік як часціна мовы			2
11	СІНТАКСІС	91		
11.1	Сінтаксіс як раздзел граматыкі		2	
11.2	Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка		2	4
11.3	Сказ. Тыпы сказаў		2	2
11.4	Просты сказ		16	22
11.5	Просты ўскладнены сказ		10	16
11.6	Складаны сказ		8	10
11.7	Чужая мова		1	2
12	ПУНКТУАЦЫЯ	3		
12.1	Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку		1	2
У С Я Г О		300	110	190

Змест вучэбнага матэрыялу

Раздзел I

Уводзіны

Тэма 1.1 Формы беларускай нацыянальнай мовы

Змест і задачы курса «Беларуская мова». Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння. Крыніцы вывучэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Беларуская мова — найважнейшы элемент нацыянальнай культуры. Літаратурная мова, дыялекты і прастамоўе. Прыметы беларускай літаратурнай мовы: наддыялектнасць, унармаванасць, кадыфікаванасць, шматстылёвасць. Літаратурныя нормы. Норма і варыянтнасць. Мова і маўленне.

Тэма 1.2 Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў. Гістарычныя ўмовы і асноўныя этапы развіцця беларускай мовы. Сацыяльна-палітычныя ўмовы развіцця і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў XX стагоддзі.

Раздзел II

Фанетыка

Тэма 2.1 Фанетыка як раздзел мовазнаўства

Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы фанетыкі. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі мовазнаўства: арфаэпіяй, арфаграфіяй, лексікалогіяй, марфалогіяй.

Фанетычная транскрыпцыя. Паняцце пра фанетычнае чляненне моўнай плыні. Асноўныя фанетычныя адзінкі: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза, тэкст; націск, інтанацыя.

Гукі беларускай мовы. Акустычны, артыкуляцыйны і функцыянальны аспекты вывучэння гукаў мовы.

Галосныя гукі. Класіфікацыя галосных гукаў паводле спосабу і месца ўтварэння. Губныя (лабіялізаваныя) і негубныя (нелабія-

лізаванья) галосныя гукі. Моцная і слабая пазіцыі галосных гукаў. Пазіцыйныя і камбінаторныя змены галосных гукаў. Фанетычныя чаргаванні галосных. Аканне і яканне ў беларускай мове. Гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

Зычныя гукі. Класіфікацыя зычных гукаў паводле ўдзелу голасу і шуму: санорныя, шумныя (звонкія і глухія); цвёрдасці і мяккасці: парныя цвёрдыя і мяккія, няпарныя цвёрдыя і мяккія зычныя; спосабу ўтварэння: змычныя (выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты), змычна-праходныя, дрыжачы; паводле месца ўтварэння: губныя (губна-губныя, губна-зубныя), язычныя (пярэднеязычныя, сярэднеязычныя, заднеязычныя).

Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных гукаў. Асіміляцыя і дысіміляцыя. Фанетычнае падаўжэнне зычных. Адрозненне падаўжэння ад марфалагічнага падваення. Пераход [в], [л] у [ў]. Дзеканне і цеканне. Іншыя змены зычных гукаў (дыярэза, эпентэза, метатэза, сцяжэнне). Фанетычныя і гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.

Прыстаўныя галосныя і зычныя гукі.

Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў сістэме галосных і зычных гукаў (у параўнанні з рускай мовай).

Склад як фанетычная адзінка.

Тыпы складоў: адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. Прынцыпы складалапазделу.

Націск, яго тыпы і функцыі. Асноўны і пабочны націск у складаных словах. Лагічны і фразавы націск. Акцэнтацыйныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Інтанацыя. Састаўныя элементы інтанацыі: мелодыка, рытм, тэмп, інтэнсіўнасць, паўза, тэмбр, націск. Функцыі інтанацыі.

Фанетычны разбор.

Раздзел III Арфаэпія

Тэма 3.1 Арфаэпія як раздзел мовазнаўства

Арфаэпія і яе задачы. Арфаэпічная норма і культура маўлення. Прычыны адхіленняў ад літаратурнага вымаўлення.

Асноўныя нормы літаратурнага вымаўлення націскных і ненаціскных галосных, зычных і спалучэнняў зычных гукаў.

Правілы вымаўлення зычных гукаў на стыку слоў: звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, шыпячых і свісцячых.

З гісторыі фарміравання арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

Раздзел IV Графіка

Тэма 4.1 Графіка як раздзел мовазнаўства

Графіка, яе змест і задачы. Письмо, віды письма. Графіка, алфавіт і арфаграфія як асноўныя часткі фанаграфічнага письма. Беларускі алфавіт. Літары, гукавое значэнне літар. Іншыя графічныя сродкі: апостраф, злучок, пунктуацыйныя знакі, знак націску, знак параграфа. Функцыі літар *е, ё, ю, я, і*. Абзначэнне мяккасці зычных на письме. Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі.

З гісторыі беларускай графікі. Кірыліца — аснова графікі ўсходнеславянскіх моў. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы. Змены ў графіцы ў Беларусі ў XV—XVI стст. Друкаваны шрыфт беларускага першадрукара Ф. Скарыны. Увядзенне грамадзянскага шрыфту (1708 г.), яго роля ў стварэнні беларускага алфавіта. Паралельнае выкарыстанне ў кнігадрукаванні XIX — пачатку XX стст. кірыліцы і лацінкі. Арабскае письмо. Змены ў беларускай графіцы ў 20—70 гадах XX ст.

Раздзел V Арфаграфія

Тэма 5.1 Арфаграфія як раздзел мовазнаўства

Арфаграфія, яе прадмет і задачы. Апорнае напісанне і арфаграма. Раздзелы арфаграфіі: 1) перадача на письмо гукавога складу слова ці марфем (кораня, прыстаўкі, суфікса, канчатка); 2) раздзельнае, злітнае і дэфіснае напісанне слоў; 3) ужыванне вялікай літары; 4) перанос слоў; 5) правілы графічнага скарачэння слоў.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі. Правілы, заснаваныя на фанетычным і марфалагічным прынцыпах напісання. Дыферэнцыйныя і традыцыйныя напісанні ў сучаснай беларускай мове.

З гісторыі беларускай арфаграфіі. «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, яе роля ў замацаванні і ўсталяванні адзіных арфаграфічных і граматычных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускай графікі і арфаграфіі (1926 г.). Пастановы аб зменах і ўдакладненнях беларускага правапісу (1933, 1957 гг.). «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959 г.), іх значэнне ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Праблемы сучаснага беларускага правапісу.

Правапіс галосных *о, а, э; е, ё, я*; злучэнняў галосных *іё (ыё), ія (ыя), іе, эо, эа* ў іншамоўных словах. Правапіс спалучэнняў *ро, ло, ле і ры, лы, лі*. Правапіс галосных у складаных словах.

Правапіс зычных: звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых, *д—дз, т—ц*; падвоеных зычных. Злучэнні *зн, сн, сл, рц, рн, нц* у беларускай мове ў параўнанні са злучэннямі *здн, стн, стл, рдц, рдн, лнц* у рускай мове. Правапіс літары *ў* (у нескладовае). Правапіс мяккага знака. Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа. Правапіс прыстаўных галосных і зычных. Правапіс вялікай літары. Арфаграфічны разбор.

Раздзел VI Лексікалогія

Тэма 6.1 Лексікалогія як раздзел навукі. Слова як адзінка мовы

Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Агульная, прыватная, параўнальная, гістарычная, апісальная лексікалогія. Лексічны склад мовы. Адноўстваўства ў лексіцы нацыянальнай культуры і гісторыі.

Слова як асноўная цэласная адзінка мовы. Абагульняльны характар слова. Слова і паняцце. Функцыі слова. Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Слова і словаформа. Паняцце пра варыянты слова. Лексічныя дублеты.

Лексічнае значэнне слова. Паўназначныя і непаўназначныя словы. Тыпы лексічных значэнняў слова: прамыя і пераносныя, агульныя і тэрміналагічныя, матываваныя і нематываваныя, свабодныя і звязаныя (фразеалагічна звязаныя і сінтаксічна абумоўленыя). Многазначнасць слова. Прамое (асноўнае) і пераноснае (вытворнае) значэнні слова. Сувязь значэнняў многазначнага слова: метафара, метанімія, сінекдаха.

Амонімы. Лексічныя (поўныя) амонімы. Граматычныя (няпоўныя) амонімы: амафоны, амаформы, амографы. Шляхі ўзнікнення амонімаў. Выкарыстанне амонімаў у мове. Адрозненне аманіміі ад мнагазначнасці. Абзначэнне амонімаў і мнагазначных слоў у слоўніках. Паронімы.

Сінонімы. Сінанімічны рад, дамінанта. Разрады сінонімаў: семантычныя (ідэаграфічныя) і стылістычныя сінонімы. Кантэкстуальныя сінонімы. Шляхі ўзнікнення сінонімаў. Семантычныя і стылістычныя функцыі сінонімаў (удакладненне, ацэнка, стылявая арганізацыя тэксту).

Антонімы, іх тыпы. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў. Антытэза. Аксюмаран.

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка, яе гістарычныя пласты: агульнаславянскі, усходнеславянскі, уласнабеларускі. Змены ў слоўніковым складзе беларускай мовы ў XIV—XVII стст. Гістарычныя прычыны абмежаванага ўжывання стараславянізмаў у беларускай мове. Папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы ў XVIII—XX стст.

Запазычаныя словы ў беларускай мове. Прычыны і шляхі пранікнення запазычаных слоў з адной мовы ў другую. Прыметы запазычаных слоў. Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў. Экзатызмы і варварызмы. Інтэрнацыяналізмы. Калькі (поўныя і няпоўныя, словаўтваральныя і семантычныя).

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы яе ўжывання. Агульнаўжывальная (нейтральная) лексіка. Лексіка абмежаванага ўжытку: дыялектная, спецыяльная (прафесійная і тэрміналагічная), жаргонная лексіка.

Стылістычныя разрады лексікі. Нейтральная (міжстылявая) лексіка. Стылістычна афарбаваная лексіка: кніжная (навуковая, афіцыйна-справавая, публіцыстычная, мастацка-паэтычная), гутарковая (размоўная) лексіка.

Актыўная і пасіўная лексіка. Лексіка, што не мае адценняў устарэласці або навізны. Устарэлыя словы: гістарызмы і архаізмы, ужыванне іх у мове. Неалагізмы, умовы іх узнікнення. Сфера ўжывання неалагізмаў. Наватворы (аказіяналізмы).

Лексічны разбор слова.

Раздел VII Лексікаграфія

Тэма 7.1 Лексікаграфія як раздел мовазнаўства

Лексікаграфія, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці лексікаграфіі. Практычнае значэнне слоўнікаў (фіксацыя і апісанне лексікі, замацаванне літаратурных нормаў, павышэнне культуры маўлення).

Тыпы слоўнікаў: энцыклапедычныя і філалагічныя. Філалагічныя слоўнікі: тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, арфаграфічныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, перакладныя, слоўнікі сінонімаў, амонімаў, паронімаў, іншамоўных слоў, марфемныя і інш. Розныя тыпы слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі. Будова слоўнікавага артыкула розных тыпаў слоўнікаў.

З гісторыі беларускай лексікаграфіі. Глосы ў выданнях Ф. Скарыны. Лексікаграфічная праца Л. Зізання, П. Бярынды і інш. «Словарь белорусского наречия» І. Насовіча (1870 г.). Лексікаграфічныя працы XX ст.

Раздел VIII Фразеалогія

Тэма 8.1 Фразеалогія як раздел мовазнаўства

Фразеалогія як раздел мовазнаўства. Разуменне фразеалогіі ў вузкім і шырокім сэнсе. Суадноснасць фразеалагізма з іншымі адзінкамі мовы (словам, свабодным словазлучэннем, сказам). Асноўныя асаблівасці фразеалагічных адзінак: узнаўляльнасць, адзінае, цэласнае значэнне, устойліваць, сінтаксічная непадзельнасць, экспрэсіўна-эмацыянальная вобразнасць. Класіфікацыі фразеалагізмаў. Многазначнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць, антанімічнасць і варыянтнасць фразеалагізмаў. Крыніцы ўзнікнення беларускай фразеалогіі. Асаблівасці перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на другую.

Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў, прыказак, крылатых слоў. Перыфразы.

Раздзел IX Марфеміка. Словаўтварэнне

Тэма 9.1 Марфемная структура слова

Марфеміка як вучэнне аб марфемах. Пяняцце марфемы. Адметныя адзнакі марфемы: паўтаральнасць, непадзельнасць, значымасць. Слова і марфема. Тыпы марфем: корань, афіксы — прыстаўка (прэфікс), суфікс, канчатак (флексія), інтэрфікс і постфікс. Свабодныя і звязаныя карані. Словаўтваральныя і формаўтваральныя марфемы. Сінанімічнасць і аманімічнасць марфем. Аснова слова і канчатак. Невытворная і вытворная асновы. Змены ў марфемнай будове слова ў выніку гістарычнага развіцця мовы: апрошчанне, перараскладанне.

Марфемны разбор слова.

Тэма 9.2 Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства

Словаўтварэнне, яго прадмет і задачы. Словаўтваральныя матывацыя, вытворнае (матываванае) і зыходнае (матывавальнае) словы. Утваральныя асновы і словаўтваральны фармант. Словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо.

Асноўныя спосабы ўтварэння слоў у беларускай мове. Словаўтваральны тып і словаўтваральны спосаб. Марфемнае словаўтварэнне (афіксацыя, бязафікснае ўтварэнне). Разнавіднасці афіксацыі: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны спосабы. Складанне, абрэвіяцыя. Лексіка-сэмантычны і марфалага-сінтаксічны спосабы.

Словаўтваральны разбор.

Раздзел X Марфалогія

Тэма 10.1 Марфалогія як раздзел граматыкі

Марфалогія як раздзел граматыкі, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці марфалогіі: граматычнае значэнне, граматычная форма і граматычная катэгорыя. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы размежавання часцін мовы. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.

Самастойныя (паўназначныя) і несамастойныя (непаўназначныя) часціны мовы. Службовыя часціны мовы і выклічнік. Пераходныя з’явы ў сістэме часцін мовы.

Тэма 10.2 **Назоўнік як часціна мовы**

Назоўнік як часціна мовы. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, канкрэтныя і абстрактныя, зборныя, адзінкавыя, рэчывыя.

Граматычныя катэгорыі назоўнікаў: род, лік, склон.

Катэгорыя роду назоўніка, сродкі яе выражэння. Назоўнікі мужчынскага, жаночага, ніякага роду. Спосабы вызначэння граматычнага роду назоўнікаў: марфалагічны, сінтаксічны, семантычны. Назоўнікі агульнага роду. Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў. Несупадзенне роду некаторых аднакаранёвых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове. Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку. Несупадзенне ліку некаторых аднакаранёвых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя склону назоўнікаў. Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове. Клічная форма назоўнікаў у беларускай мове. Асноўныя значэнні склонаў. Роля прыназоўнікаў пры выражэнні скланавых значэнняў.

Скланенне назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення (рознаскланяльныя, нескланяльныя, назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, назоўнікі ад’ектыўнага скланення).

Асновы назоўнікаў. Залежнасць канчаткаў назоўнікаў ад тыпу скланення, асновы слова, націску, лексічнага значэння. Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх скланавыя канчаткі. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Варыянты скланавых канчаткаў назоўнікаў. Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі.

Словаўтварэнне назоўнікаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Бязафікснае ўтварэнне назоўнікаў. Складанне. Абрэвіяцыя. Субстантывацыя. Правапіс суфіксаў і прыставак назоўнікаў.

Марфалагічны разбор назоўнікаў.

Тэма 10.3 Прыметнік як часціна мовы

Прыметнік як часціна мовы. Разрады прыметнікаў: якасныя, адносныя і прыналежныя. Пераход прыметнікаў з аднаго разраду ў другі.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне. Асаблівасці ўтварэння формаў ступеняў параўнання ў беларускай і рускай мовах. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.

Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Варыянты склонавых канчаткаў прыметнікаў. Словаўтварэнне прыметнікаў. Афіксацыя: суфіксальны, прыставачны і прыставачна-суфіксальны спосабы. Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад'ектывацыя.

Марфалагічны разбор прыметнікаў.

Тэма 10.4 Лічэбнік як часціна мовы

Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры. Пэўнаколькасныя, зборныя і дробавыя лічэбнікі, сінтаксічная спалучальнасць іх з назоўнікамі. Парадкавыя лічэбнікі, іх утварэнне. Простыя, складаныя і састаўныя лічэбнікі. Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў. Словы з няпэўна-колькасным значэннем.

Марфалагічны разбор лічэбнікаў.

Тэма 10.5 Займеннік як часціна мовы

Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі. Разрады займеннікаў паводле іх значэння: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя. Скланенне займеннікаў, іх правапіс. Ужыванне займеннікаў у мове.

Марфалагічны разбор займеннікаў.

Тэма 10.6 Дзеяслоў як часціна мовы

Дзеяслоў як часціна мовы. Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова.

Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе граматычныя катэгорыі і сінтаксічныя функцыі. Суфіксы неазначальнай формы дзеяслова.

Дзве асновы дзеяслова: аснова інфінітыва і аснова цяперашняга (будучага простага) часу. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова.

Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы. Катэгорыя стану дзеяслова. Стан і пераходнасць. Стан і зваротнасць. Незалежны і залежны стан дзеяслова. Погляды на катэгорыю стану дзеяслова ў лінгвістыцы.

Катэгорыя трывання дзеяслова. Закончанае і незакончанае трыванні.

Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы. Дзеясловы са значэннем закончанага і незакончанага трыванняў.

Катэгорыя ладу. Сувязь паміж катэгорыямі ладу і часу. Абвесны лад. Загадны лад. Утварэнне формаў загаднага ладу. Інфінітыў у значэнні загаднага ладу. Умоўны лад. Утварэнне і значэнне ўмоўнага ладу. Ужыванне формаў аднаго ладу ў значэнні другога.

Катэгорыя часу. Сувязь паміж катэгорыямі трывання і часу. Формы цяперашняга, прошлага і будучага часу, іх утварэнне і значэнне. Ужыванне формаў аднаго часу ў значэнні другога.

Катэгорыя асобы. Формы асобы, іх значэнне і ўжыванне. Сувязь катэгорыі асобы з катэгорыямі ладу і часу. Ужыванне адных формаў асобы ў значэнні другіх. Безасабовыя дзеясловы. Асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні.

Спражэнне дзеясловаў. Першае і другое спражэнні. Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў. Вызначэнне спражэння па інфінітыве.

Словаўтварэнне дзеясловаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Марфалагічны разбор дзеяслова.

Тэма 10.7 Дзеепрыметнік як форма дзеяслова

Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка (стан, трыванне, час, агульнасць асноў). Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках (род, лік, склон, сінтаксічная функцыя). Поўныя і кароткія дзеепрыметнікі, іх сінтаксічная роля. Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану. Асаблівасці ўжывання

дзеепрыметнікаў у беларускай мове (у параўнанні з рускай). Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.

Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў.

Тэма 10.8 Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова

Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя (трыванне, стан, агульнасць асновы, зваротнасць, кіраванне назоўнікамі). Адзнакі прыслоўяў у дзеепрыслоўях. Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне. Ужыванне дзеепрыслоўяў у сказе.

Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў.

Тэма 10.9 Прыслоўе як часціна мовы

Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя (якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці) і акалічнасныя (месца, часу, прычыны, мэты). Займеннікавыя прыслоўі. Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў. Утварэнне прыслоўяў. Правапіс прыслоўяў.

Марфалагічны разбор прыслоўяў.

Тэма 10.10 Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)

Лексічнае значэнне, граматычныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў. Суадноснасць іх з рознымі часцінамі мовы. Погляды на безасабова-прэдыкатыўныя словы ў лінгвістычнай літаратуры.

Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў.

Тэма 10.11 Мадальныя словы

Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы. Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе.

Марфалагічны разбор мадальных слоў.

Тэма 10.12 **Службовыя часціны мовы**

Прыназоўнік. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання (вытворныя і невытворныя) і саставу (простыя, складаныя і састаўныя). Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінанімія прыназоўнікаў. Правапіс прыназоўнікаў.

Марфалагічны разбор прыназоўнікаў.

Злучнік. Злучнік як службовая часціна мовы. Яго функцыя ў сказе. Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння (невытворныя, вытворныя), паводле ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя), паводле складу (простыя і састаўныя), паводле функцыянальнага значэння (злучальныя, падпарадкавальныя). Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў. Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў.

Марфалагічны разбор злучнікаў.

Часціцы. Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння (сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя). Правапіс часціц. Ужыванне часціц *не* і *ні* з рознымі часціцамі мовы.

Марфалагічны разбор часціц.

Тэма 10.13 **Выклічнік як часціна мовы**

Выклічнікі як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы. Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння. Функцыі выклічнікаў у мове. Гукапераймальныя словы.

Марфалагічны разбор выклічнікаў.

Раздзел XI **Сінтаксіс**

Тэма 11.1 **Сінтаксіс як раздзел граматыкі**

Сінтаксіс, яго прадмет і задачы. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі. Віды сінтаксічнай сувязі (злучэнне і падпарадкаванне).

Сувязь сінтаксісу з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Тэма 11.2 Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка

Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка. Непрэдыкатыўнасць, намінатыўнасць, неаднакампанентнасць, расчлянённасць, сэнсавая цэласнасць як асноўныя прыметы словазлучэння. Слова, словазлучэнне і сказ.

Свабодныя і несвабодныя, простыя і складаныя словазлучэнні. Тыпы словазлучэнняў паводле лексіка-марфалагічнага выражэння галоўнага слова: назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя. Сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння. Віды падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні: дапасаванне (поўнае і няпоўнае), кіраванне (беспрыназоўнікавае і прыназоўнікавае, моцнае і слабае), прымыканне. Сінанімія розных тыпаў словазлучэнняў.

Сінтаксічны разбор словазлучэнняў.

Тэма 11.3 Сказ. Тыпы сказаў

Сказ як сінтаксічная адзінка. Камунікатыўнасць, прэдыкатыўнасць, мадальнасць, сэнсавая завершанасць і інтанацыйная аформленасць як асноўныя прыметы сказа. Тыпы сказаў: паводле мэты выказвання (апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя); паводле эмацыянальнай афарбоўкі (клічныя, няклічныя); паводле адносін выказвання да рэчаіснасці (сцвярджальныя, адмоўныя); паводле граматычнай структуры (простыя і складаныя; сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя; двухсастаўныя і аднасастаўныя; неразвітыя і развітыя; няўскладненыя і ўскладненыя; поўныя і няпоўныя).

Тэма 11.4 Просты сказ

Двухсастаўныя сказы. Аснова простага двухсастаўнага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа.

Дзейнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы і спосабы выражэння.

Выказнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы і спосабы выражэння. Каардынацыя выказніка з дзейнікам. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.

Дапаўненне. Прамыя і ўскосныя дапаўненні, спосабы іх выражэння. Прыдзеяслоўныя, прыйменныя і прыадвербіяльныя дапаўненні.

Азначэнне. Дапасаванья і недапасаванья азначэнні, спосабы іх выражэння. Прыдатак. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, спосабы іх выражэння.

Акалічнасць. Віды акалічнасцей, спосабы іх выражэння. Размежаванне даданых членаў сказа.

Аднасастаўныя сказы. Структурна-семантычная спецыфіка аднасастаўных сказаў. Галоўны член аднасастаўнага сказа. Тыпы аднасастаўных сказаў паводле характару выражэння галоўнага члена: дзеяслоўныя і іменныя. Аднасастаўныя сказы дзеяслоўнага тыпу: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя.

Безасабовыя сказы. Спосабы выражэння галоўнага члена безасабовых сказаў. Інфінітыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка.

Аднасастаўныя сказы іменнага тыпу. Намінатыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка.

Сінанімія аднасастаўных і двухсастаўных сказаў. Функцыя аднасастаўных сказаў у мове.

Сінтаксічна непадзельныя сказы, іх разнавіднасці: сцвярджалныя і адмоўныя; апавядальныя, пыталныя, пабуджалныя. Адрозненне сінтаксічна непадзельных сказаў ад аднаслоўных членных сказаў. Функцыя і сфера ўжывання сінтаксічна непадзельных сказаў.

Няпоўныя сказы. Разнавіднасці няпоўных сказаў: сітуацыйныя, кантэкстуальныя і эліптычныя. Адрозненне няпоўных сказаў ад аднасастаўных. Выкарыстанне няпоўных сказаў у мове.

Парадак слоў у простым сказе. Прамы і адваротны парадок слоў. Інверсія і яе роля. Асаблівасці парадку слоў у паэтычнай мове.

Тэма 11.5 Просты ўскладнены сказ

Агульная характарыстыка простага ўскладненага сказа. Віды ўскладненых сказаў.

Сказы з аднароднымі членамі. Характэрныя прыметы аднародных членаў сказа. Спосабы выражэння аднароднасці. Адкрытыя і закрытыя рады аднародных членаў. Тыпы семантычных адносін паміж членамі аднароднага рада. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Сінтаксічная роля абагульняльных слоў у сказе. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Сказы з аднароднымі дзейнікамі. Формы выказніка ў сказах з аднароднымі

дзеінікамі. Выкарыстанне сказаў з аднароднымі членамі ў мове. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.

Сказы з адасобленымі членамі. Паняцце пра адасабленне. Умовы адасаблення даданых членаў сказа. Адасабленне дапасаваных і недапасаваных азначэнняў, прыдаткаў, акалічнасцей, дапаўненняў і ўдакладняльных членаў сказа. Сінанімія адасобленых членаў сказа і даданых частак складаназалежных сказаў. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа.

Сказы з параўнальнымі зваротамі. Паняцце параўнальнага звароту. Структура і функцыя параўнальных зваротаў. Адасабленне параўнальных зваротаў.

Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Значэнне і функцыя пабочных слоў, словазлучэнняў і сказаў, іх выражэнне. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы. Адрозненне пабочных і ўстаўных канструкцый. Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах.

Сказы са звароткамі. Значэнне, спосабы выражэння і ўжыванне зваротка. Знакі прыпынку пры зваротку.

Сінтаксічны разбор простага сказа.

Тэма 11.6 Складаны сказ

Складаны сказ як сінтаксічная адзінка. Адрозненне складанага сказа ад простага. Сэнсавае і інтанацыйнае адзінства частак складанага сказа. Тыпы адносін паміж часткамі складаных сказаў, сродкі іх выражэння. Злучэнне і падпарадкаванне ў складаным сказе. Пераходныя выпадкі паміж злучэннем і падпарадкаваннем у складаным сказе. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў. Тыпы складаных сказаў.

Складаназлучаны сказ. Будова складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры. Класіфікацыя складаназлучаных сказаў: складаназлучаныя сказы са спалучальнымі, супастаўляльнымі, пералічальна-размеркавальнымі, далучальнымі часткамі. Сродкі сувязі частак у складаназлучаным сказе. Складаназлучаныя сказы з рознымі часткамі. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

Складаназалежны сказ. Будова складаназалежных сказаў. Галоўная і даданая часткі. Сродкі сувязі частак складаназалежнага сказа: падпарадкавальныя злучнікі, злучальныя словы. Тыпы даданых частак

складаназалежнага сказа: дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасныя (месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступкі, выніку, спосабу дзеяння, меры і ступені), параўнальныя, далучальныя. Нерасчлянёныя і расчлянёныя складаназалежныя сказы.

Складаназалежныя сказы з некалькімі часткамі. Сузалежнае (паралельнае), паслядоўнае і змешанае падпарадкаванне даданых частак. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы. Будова беззлучнікавых складаных сказаў. Бяззлучнікавыя сказы адкрытай і закрытай структуры. Сэнсавыя адносіны паміж часткамі беззлучнікавых складаных сказаў і спосабы іх выражэння. Сінанімія злучнікавых і беззлучнікавых складаных сказаў. Знакі прыпынку ў беззлучнікавых складаных сказах.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі.

Сінтаксічны разбор складаных сказаў.

Тэма 11.7 Чужая мова

Чужая мова і спосабы яе перадачы: простая, ускосная і няўласна-простая мова. Будова сказаў з простаю мовай. Правілы замены простаю мовай ўскоснай. Ужыванне і стылістычныя функцыі няўласна-простаю мовы. Знакі прыпынку пры простаю мове. Цытаты, іх афармленне на пісьме.

Раздзел XII Пунктуацыя

Тэма 12.1 Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку

Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку. Сувязь пунктуацыі з сінтаксісам. Роля пунктуацыі ў афармленні пісьмовай мовы. З гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі.

Асновы пунктуацыі (сэнсавая, граматычная, інтанацыйная). Віды знакаў прыпынку (раздзяляльныя, выдзяляльныя) і іх выкарыстанне. Спалучэнне знакаў прыпынку (коска і працяжнік, дужкі і коска, пыталнік і клічнік і інш.).

Нарматыўныя знакі прыпынку. Варыянтныя і факультатыўныя знакі прыпынку. Аўтарскія знакі прыпынку. Стылістычная роля знакаў прыпынку. Агляд асноўных правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку.

КЛЮЧЫ ДА ТЭСТАВЫХ ЗАДАННЯЎ

Прыназоўнік як службовая часціна мовы

1. б, д. 2. а, г, д. 3. а, в, д. 4. а, д. 5. а, г. 6. а, г. 7. б, г. 8. а, в, г. 9. а, б, д. 10. в, г, д.
11. а, в. 12. а, в. 13. а, б, д. 14. а, д. 15. а, г, д.

Злучнік як службовыя часціны мовы

1. в, д. 2. б, в, г. 3. в. 4. а, б, г. 5. в. 6. а, г, д. 7. а, г, д. 8. б, в. 9. а, г. 10. б, д.
11. б, в, д. 12. б, д. 13. б, в. 14. а, б. 15. б, г, д.

Часціцы як службовыя часціны мовы

1. а, в, д. 2. а, в, г. 3. а, г, д. 4. б, г. 5. а, в. 6. б, г, д. 7. в, г. 8. г, д. 9. г. 10. в, д.
11. а, д. 12. б, в, д. 13. а, д. 14. а, в, д. 15. б, в.

Выклічнік як часціна мовы

1. б, г, д. 2. б, в. 3. а, в, г. 4. а, в. 5. б, в. 6. а, в. 7. в, г, д. 8. а, б, в. 9. а, в, г, д.
10. а, б, в, д. 11. в. 12. а, г, д.

Кантрольны тэст

1. а, б, г. 2. а, в, г, д. 3. а, г, д. 4. а, б. 5. б, в. 6. а, г. 7. а, г. 8. в, г. 9. а, б, д. 10. б.
11. в, г, д. 12. а, г, д. 13. а, в, д. 14. а, д. 15. а, б. 16. б, г, д. 17. а, д. 18. а, в. 19. а, в, д.
20. а, в, г. 21. б, г. 22. а, г, д. 23. б, г. 24. б, г, д. 25. б, в, г.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская мова : хрэстаматыя : вучэб. дапам. / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч, [і інш.]. — Мн. : Юніпрэс, 2005. — 592 с.
2. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мн. : Беларус. навука, 2007. — [Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія]. — 351 с.
3. *Лепешаў, І. Я.* Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. — Мн. : Універсітэцкае, 2001. — 320 с.
4. *Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мн. : Кніжны Дом, 2003.
5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мн. : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія : вучэб. дапам. для філал. фак. педінстытутаў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. — 2-е выд., дапрац. — Мн. : Выш. шк. 1980. — 238 с.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. — 2-е выд., дапрац. — Мн. : Выш. шк. 1980. — 240 с.
8. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. — Мн. : Выш. шк., 2006. — 559 с.
9. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. — Мн. : Універсітэцкае. — 1996. — 654 с.
10. *Шкраба, І. Р.* Сучасная беларуская мова. Марфалогія / І. Р. Шкраба — Мн. : Сэр-Віт, 2007. — 304 с.
11. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ун-таў / П. П. Шуба. — Мн. : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.
12. *Шуба, П. П.* Глумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. — Мн. : Народ. асвета, 1993.

Вучэбнае выданне

Канцавая Галіна Міхайлаўна
Шавель Вольга Міхайлаўна
Швед Марыя Васільеўна

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ «БЕЛАРУСКАЯ
МОВА» (РАЗДЗЕЛ «МАРФАЛОГІЯ»:
ТЭМЫ «СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ»,
«ВЫКЛІЧНІК»)**

**для спецыяльнасцей: 1-01 02 02-04 Пачатковая адукацыя.
Беларуская мова і літаратура; 1-01 02 02-06 Пачатковая
адукацыя. Фізічная культура; 1-01 02 02-09 Пачатковая
адукацыя. Сацыяльная педагогіка**

Вядучы рэдактар *А. Г. Хахол*
Тэхнічны рэдактар *А. М. Ахрыменка*
Карэктар *С. А. Беразнюк*
Камп'ютарны набор і вёрстка *С. М. Глушак, В. У. Кукраш*

Падпісана ў друк 23.09.2013 г.
Фармат 60 × 84 1/16. Папера афсетная.
Гарнітура Таймс. Аддрукавана на рызографе.
Ум. друк. арк. 8,13. Ул.-выд. арк. 6,53.
Заказ 74. Тыраж 99 экз.

ЛВ 02330/0552803 ад 09.02.2010

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
«Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»,
225404, г. Баранавічы, вул. Войкава, 21.